

8

Melléklet a Kisebbségkutatás 2009. 3. számához

A Magyar nyelv éve

250 éve született Kazinczy Ferenc

The year of the hungarian language

The 250th anniversary of Ferenc Kazinczy's birth

Budapest, 2009

A kötet megjelenését támogatta:

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

TARTALOM

Miskolczi Ambrus: Kazinczy Ferenc nemzetszemlélete	5
Pál József: A határ és a halál a magyar neoklasszikus költészetben (Kazinczy, Csokonai)	14
Hites Sándor: Kazinczy és a nyelvhalál	22
Fried István: Egy pálya alkonya (az 1820-as esztendők Kazinczy Ference)	33

CONTENTS

Ambrus Miskolczi: Kazinczy's approach to nationhood	5
József Pál: Border and death in the Hungarian neoclassical poetry (Kazinczy and Csokonai).....	14
Sándor Hites: Kazinczy on language death.	22
István Fried: The decline of a career (Ferenc Kazinczy in the 1820s).	33

Kazinczy Ferenc nemzetszemlélete

Kazinczy's approach to nationhood

Kazinczy's opinion about nationhood was shaped by the theories of Rousseau, Kant and Herder among others: that many nations form one people and many people can belong to the same nation. He also claims that all citizens are equal. Kazinczy used the term *hazafi* 'patriot' which in his usage meant *citoyen* in contrast to the usage of his time meaning "a true subject".

1795 után sokáig nem volt tanácsos a nemzetről értekezni, hiszen a nemzet alapvetően a szabad polgárok szabad közösségét jelentette. Viszont hamu alatt izzott a parázs. És az udvart izgatta, hogy a magyar nyelvi törekvések mögött mi minden húzódhat meg. Armbruster, udvari titkár 1807-ben kel­lő aggodalommal számolt be előljárójának, Sumeraw rendőrminiszternek: „Aki az irodalom állapotát ismeri, az jól tudja, hogy a némileg nevesebb nemzeti írók sehol sem gyakorolnak a művelt és félművelt néposztályok gondolkozásmódjára oly nagy befolyást, mint Magyarországon. De sehol sem létezik olyan *esprit de corps* az írók között, mint a magyaroknál. Míg a többi tartományokban az irodalom oltárán áldozó emberek egymást üldözik, lerántják, rágalmazzák, addig a magyar írók bizonyos láthatatlan egyházat alkotnak, amelynek tagjai, akár otthon, akár pedig külföldön éljenek, az egésznek és minden egyesnek a dicsőségéről, mint közjavukról gondoskodnak, és saját, valamint a haza ügyei érdekében a közvéleményt megnyerik és fenntartják. Ők egymással állandó levélváltásban állnak és az irodalom önáluk karöltve jár a politikával.”¹ Persze, azok előtt, akik a nyelv és az irodalom ügyében egymással vitáztak, olykor elborult a világ, és úgy érezhették, mint ahogy Rát Mátyás a látható és „láthatatlan egyház” papjának, Révai Miklósnak írta: „a Magyar Világ részre hajló, magával tusakodó s ugyan azért semmire sem mehető”.² A magyar irodalom teljesítménye amellet szól, hogy a rendőrfőnök jobban ítélte meg a helyzetet. Ki is találták a tübingai pályázatot. A pályázat kérdése az volt, hogy alkalmas-e a magyar nyelv az ország hivatalos nyelvvé tételére. A pályázatot Cotta könyvkereskedése írta ki, de a bécsi titkosrendőrség sugallta, és finanszírozta, pontosabban a császár, ő maga nevezte ki a bírálókat is,

¹ Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok*, 1896. 305.

² OSZKK, Quart. Lat. 2225. A levél kelte: Győr, 1804. aug. 23.

köztük az egykori szabadkőműves Teleki Sámuel, az erdélyi kancellárt, akiben csalódtak az udvari hatóságok, és a tudós Kopitart. Kazinczy régi pártfogója, Prónay László csanádi főispánnak az ösztönzésére fogott tollat, aki az 1790-es években a diétán a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tételéért küzdött. Magyarországon feltehetően sejtették, hogy mi áll a pályázat mögött a háttérben. Kazinczynak úgy kellett fogalmazni, hogy ne tegyenek még hozzá az eddigi 2387 naphoz, ugyanakkor az uralkodót (és a közvéleményt) is meggyőzzék a hivatalos magyar nyelv alkalmasságáról.³ Kazinczy pályaműve a magyar nyelvi törekvések – óvatos – szintézise. Óvatos, mert néhány évvel korábban éppen Prónay intette óvatosságra, figyelmeztetve, hogy bár „a forró és buzogó hazafiúságot [...] mindnyájan érezzük, de nem tanácsos dobra verni. A m. nyelv illő kelésének [pártolásának és terjesztésének] lappangva kell menni és nem zörögve, mert különben a titkos akadályokból erőhatalom gát tétetik eleibe.”⁴ Az óvatosság szándékát fejezte ki munkájának jeligeje is: „Elég volt 2387 napig!” Ez nagyobb óvatosságra vallott, mint a tervezett „Üss, csak hallgass meg!” jelige, amelyet aztán elejtett, de nem ejtette el nemzeti és nyelvi programját, sőt, a lehető legvilágosabban fejtette ki, megelőlegezve az 1840-es évekre kiérlelődött polgári-liberális nemzetszemléletet.

Amikor Kazinczy pályaművét kézbe vesszük, figyeljünk arra, milyen szövegösszefüggésekben használja a nemzet, nép fogalmát. A nemzetek – írja Kazinczy – : a magyar (ungarische), a szláv (horvát, illír[=szerb], hallgatólagosan a szlovák is), a román (walachische), a német. „A magyarok népe, amely a 9. században Baskíriából vonult ide, itt nagy nemzetet alapított. Az itt talált leigázott nép a szlávok és a románok,” a németek bevándorlók. „A magyarok magyarok (die Ungarn der ungarischen Zunge)” alkotják a „legnépesebb kasztot”.⁵ (Kis Jánoshoz írt összefoglalójában kaszt helyett osztályról írt.)⁶ A *Hazai tudósítások* 5 millióra teszi a magyarok számát a mintegy 8 milliós össznépességből.⁷ „Ha ez a szám eltűzött – ismerteti Kazinczy a fenti számhoz fűzött értékelést –, akkor is biztos, hogy a magyarok népe az első, a legkiválóbb, az uralkodó nép Magyarországon.” Ezzel a szemlélettel szemben Kazinczy véleménye:

„Nem! Itt senki sem az első, a legkiválóbb, az uralkodó. A nép egy és ugyanaz, amikor alkotó tagjai eredet és nyelv szerint egymástól külön-

³ Négyesy László: *Kazinczy pályája*. Bp., 1931. 102.

⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. 395.

⁵ *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. Szerk. Heinrich Gusztáv. Bp., 1916. 67.

⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése*. VI. 43.

⁷ Rát Mátyás a 7 milliós össznépességből 3,5–4 millióra becsülte a magyarok létszámát. Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp., 1983. 68–69.

böznök. Mindenki, aki az országban él, hazafi [írja a német szövegben magyarul Kazinczy, zárójelben pedig németül is megadta, hogy mit jelent a hazafi: Sohn des Vaterlandes] vagy idegen, e kettőn kívül nincs harmadik. Mindazok, akik itt születtek vagy többéves itt tartózkodással, birtokkal vagy hivatali szolgálattal a nemzet tagjaivá lettek, hazafiak, magyarok. E két megnevezés szinonima.

Minden hazafi a közjólétnek részese: ezért köteles az egésznek áldozattal szolgálni, amelyet a közjó megszerzése vagy fenntartása megkövetel. A különbözőség jogára hivatkozni, amikor az egész javáról van szó, csalárdság és bűn.”⁸

Érdemes összevetni Kazinczynak ezt a megnyilatkozását a *Hazai tudósítások* „Kik a magyarok?” című cikkével, amelyből a számszerű adatot merítette. Ez a cikk, feltehetően a szerkesztő, Kultsár István műve, egyébként válasz arra a latin brosúrára, amely tagadta azt, hogy a magyar nyelv alkalmas lenne a hivatalos latin nyelv helyét elfoglalni. Kultsár a korban használatos nemzetfogalmakat alkalmazta. Így „törvény szerént” elmondható, hogy

„1. Magyar minden Mágnás, minden nemes

2. Magyar minden indigena

3. Magyar minden városi polgár.”

Számszerűsítve 95 gróf, 82 báró, 80 000 nemes és 300 indigena familia összesen: 80 487 nemzetség, emellett a városi polgárcsaládok száma: 88 422. Összesen: 168 909. „Elágazásaikat, magzataikat számba véve,” tisztelettel szorzott Kultsár, hogy a lélekszámot megkapja, és ez: 1 689 000. Emellett a papok száma 15 000-nél több, „a tisztviselők”-é pedig 12 066. Kultsár azt is jelezte, hogy ezek nem mind érzik magukat magyarnak. Ezért a nyelvi nemzet fogalmával is élt. A magyarok számát a felekezeti létszámok alapján becsülte. Úgy vélte, minden református magyar, ez tehát 1,8 millió; a 4,5 millió katolikusnak a fele magyar, az evangélikus magyarok számát pedig 200 000-re becsülte. „Így négy milliomnál többre mégyen a csupa magyar. Vessük hozzá azokat az érdeemes görögöket és rácokat, kik szélteben magyarul beszélnek, vessük hozzá azon tótokat, kik a kereskedés miatt a nyelvet megtanulták, vessük végre ezen számhoz azon városi polgárokat, kik ámbár németeknek tartatnak, de magyarul beszélnek, bizonyára nem tarthatni nagyra vitt számnak, ha azt mondjuk, hogy a m. nyelv 5 milliom ember nyelve Magyarországnak. Pedig mindenestül nincsen 8 milliom lakosa.” Nyelv szerint a magyarnak 3668 helysége van. Debrecen 1802-ben több hadi segedelmet adott mint egész Horvátország.

⁸ Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve, 68.

Ezért „a magyar nemzet valamint jussaira nézve első és uralkodó nemzet, úgy sokaságára nézve sem enged egyiknek is”.⁹

Kazinczy ebből a cikkből merített, és vele is vitakozott. Elméletileg kiérleltebb. Nála a nemzet fogalma Rousseau, Kant és Herder ihletésére is körvonalázódott: sok nemzet egy nép, vagy sok nép egy nemzet. Rousseau ugyanis egy országon belül csak egyetlen politikai entitást ismert; nép és nemzet nála azonos. Kant is csak egyetlen politikai entitást ismert el, de antropológiai előadásaiból az is kiolvasható: különböző nyelvi-etnikai közösségek alkotják az egységes politikai kollektív személyiséget, a nemzetek a népet. Az állampolgárok mindkét gondolkodónál egyenlők. Kazinczy a hazafi kifejezést használta, ez megfelelt a patriótának, de mégsem az. Patriótán a hivatalos birodalmi világban a hű alattvalót értették. Kazinczy hazafija ennél több: citoyen. De ezt nem lehetett használni. Révai Miklós 1805-ben is amellett állt ki, a patrióta magyarított formája, a „honnyi” ellen: „A *hazafi* szó már szokásban vagyon régóta; okos választással vétetett fel, a *civis* nevet hathatósan kiejti: a nagy országgló közönségnek, a hazának, hívséggel, szeretettel leköteleztetett tagját, egy édes anyának kedves fiát.” Ezzel szemben a honnyi cselédet jelent vagy földit.¹⁰

Nagy tehertétel volt az, ahogy Magyarországon a különböző nyelvi-etnikai közösségek egymás rovására valamiféle hierarchiát akartak kialakítani, és mindegyik a maga elsőbbségét a feudális hódításelmélettel (magyarok, románok) vagy az őshonosság fikciójával (szlávok) próbálta igazolni. A hódításelmélet feudális jogelméleti konstrukció. Kazinczy gondosan át is siklott a kényes téma fölött, és csak óvatosan jelezte a magyar verziót. A nemzeti eredet kérdése egyébként nem izgatta. Később, 1825-ben is úgy vélte, hogy nem lehet meghatározni az ázsiai őshaza helyét. A finn rokonság szerinte „káprázolat”. Nem érv, hogy a finn és a lapp nyelvvel sok szavunk közös. Szerinte Beregszászi Nagy Pál „nem egyes szók, hanem az egész magyar nyelv alkotmányának összehasonlítása által mutatá meg, hogy a magyar nyelv a szemitai nyelvek számába tartozik”. Beregszászi egyébként nagy ellenfele volt Kazinczynak, az írói szabadságra vonatkozó elképzeléseit élesen támadta.¹¹ Kazinczy viszont az elvet előbbre tartotta: „A ködös kérdésnek filológiánkra nézve kevés haszna, históriánkra éppen semmi nincs.” A magyar honfoglalást tényként kezelte: „A meghódolt földön szlávokat találánk, kiknek keresztyén papjaik ismerék az írás mesterségét. De a mi dolgunk fegyverforgatás volt, a béke munkáit s a föld művelését azokra hagyánk. Nem ezek vevének fel szókat a

⁹ [Kultsár István:] Kik a magyarok? *Hazai tudósítások*, 1807. március. 23. sz. 186–188.

¹⁰ *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. 383.

¹¹ Beregszászi Nagy Pál: *Penna-háború, nemzeti nyelvünk dolgában*. [Sárospatak,] 1820.

mi nyelvünkéből, hanem mi az ezekéből, mely mindég megtörténik, midőn az, aki jó, nem látott dolgokra talál az új honban, és amidőn a nemesb természet akad össze kevésbé nemessel. Nehezebben tanulni nem nagy oka a dicsekedhetésnek, bár nem mindég tanácsos, s amit mi tevünk itt, midőn felejtünk eredeti szavainkat, s szláv és német s francia és olasz szókat szedénk fel, azt tevék a németek is, midőn a fejet, szemet, fület, orrat a Róma harcolótól vették által, s többé az ezeket jegyző német szókat nem ismerik.” A németek a görög nép egyik ágának nevezik magukat, „de a német nép nem görög nép.”¹²

A magyar honfoglalók hőstettei mégsem hozták lázba Kazinczyt. Ízlése vezette nemzetszemléletében is. Amikor 1788-ban kezébe került Dugonics *Etelkája*, megörült, „hazafiúi elragadtatást s csak őseink előtt esmeretes felséges együgyűséget s magyar tüzet reménylván,” de csak „legizetlenebb galantériát, a legalacsonyabb popularitást s gyermek affektációt, *hogyan magyar vagyok* találtam benne”. Márpedig: „Én is csaknem a szenyvedhetetlenségig, csaknem a más nemzetek megbántásáig kevélykedem abban, hogy magyar vagyok, de még is *Etelkát* olvasván, sok helyeken mintegy elszégyenlettem magamat, látván azt, hogy pajtás uram magát miként teszi nevetségessé a magyar névnek illetlen s ok nélkül való emlegetéseivel.”¹³ Viszont az 1790-es esztendő nagy nemzeti fellángolása-kor már örömmel észlelte, hogy „férffiaink s asszonyaink” immár a német helyett „gyönyörködve beszélnek azon a nyelven, amelyen Etele és *Etelka* beszélt”.¹⁴

Később „párducos Árpád” megéneklését kifogásolta. Leveleiben tagadta, hogy Vörösmarty *Zalán futására* gondol. Nem nevezte meg Virág Benedeket sem, aki éppen akkor verselt „párducos Árpád”-ról, és arról, hogy milyen nagyszerű „halni királyotokért”,¹⁵ amikor ő a börtön ablakából láthatta, hogy mi történik a kinti világban. De nem lennének igazságosak, ha nem jeleznénk, hogy költőnk néhány év múlva már a béke áldását kívánta,¹⁶ de a párducos vezérek emlékét is tovább ápolta.¹⁷ Ugyanakkor ő, a jobbágyszármazású katolikus pap „emberi magatartásában elhatárolta magát a nemességtől, szegénysorban elért függetlensége révén derűsen tudta hirdetni a nemességnek a polgáriás életvitelt, az újabb, modernebb,

¹² Kazinczy Ferenc: A nyelv, az írás feltalálása; magyar nyelv bölcsője, s legrégibb maradványaink. *Felső Magyar Országi Minerva*, 1825. jan. 5–8.

¹³ *Kazinczy Ferenc levelezése*. I. 191.

¹⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése*. II. 83. Hasonlóképpen vall *Kazinczy Ferencz' külföldi játzó-színje*. I. Kassa, 1790. 5.

¹⁵ Virág Benedek: *Poétai munkái*. Pest, 1799. 125.

¹⁶ [Virág Benedek:] *Békesség óhajts*. [h.n.] 1801.

¹⁷ Virág Benedek: *Költemények Phaedrusként*. Buda, 1819. 65.

urbánusabb életérzést”.¹⁸ Kazinczy viszont tovább viszolygott „párducos Árpád”-tól, és a végén csak kiderült, hogy kritikai indulatainak elsősorban Pázmándi Horvát Endre a célpontja. Néhány útibeszámoló levelét ugyanis könyvként kiadta, és a fedőlap belsején magának megjegyezte: „Lap 45. kaján célzást talál a némely olvasó, s talán kajánságból. Az író dévaj harragra gyullasztá a hívatlanok esztelensége, kik nagy tüzzel hozzá fognak a nemzet nagy alkotójának magasztalásához, s későn látják, hogy az nem oly könnyű, mint képzelték. Így gyullad fel az eszes ember a religió ellen, mikor látja, hogy a fanatikusnál mi a religió; s Klopstock csendesen hallá, s nem volt általa megbánva, hogy a Herrmann nyavalyás magasztalóit megvagdalták.”¹⁹ Ezen az oldalon esztergomi barátaival való találkozásáról számolt be, amelyen „nem pirulok megvallani, hogy a párducos Árpád tömjénezőitől végre borzadok, s szégyellek tekinteni társoknak. Én nem tudom, az a becsületes ember mit véthete oly nagyot az Istenek ellen, hogy ezer esztendeig csendesen fekhethén sírjában, most onnan minden által felrángattatik, aki elhitette magával, hogy hexametert pörölyözni, s valami olyanformát mint az éposz, összefirkálni ő is tud.” Horvát ezt azon nyomban meg is torolta a *Sas* című lapban, hangoztatva, hogy Kazinczy az ő *Árpádját* nem is olvasta.²⁰ És válaszként rögtön megpróbálta kifigurázni Kazinczy 1823-ban megjelent – *A fegyvernök* című – versét. Horvát mérgében persze nem vette észre annak politikai üzenetét, azt, ahogy Kazinczy-vers a népszuverenitást a patriarkálisnak tetsző királykultusszal ötvözte az alkotmányos királyság jegyében:

*Árpád, a pálca tiéd, tied a kard és az érc paizs;
Szabad nép adta, s önkényt, azt kezédbe,
Magáért, s nem magadért.
Viseld, fia és atyja néki, és a szép örökbe
Etelyénk hagyá azt reánk – te légy vezérünk.*

1823-ban ennek egyértelmű politikai üzenete is volt: ellenállásra buzdított, miközben a megyék ellenálltak az adóemelésnek és az újoncoszásnak. Ha viszont netán Kazinczyt felelősségre vonták volna, okkal hitvatkozhatott volna az ízlésre, az esztétikumra. De látható, nem a politika átesztétizálásáról van szó, hanem az esztétikai formák mögé rejtett politizálásról. Kazinczyt alapvetően az ízlése vezette; akkor is, amikor még

¹⁸ Szauder József: *Az estve*, 273.

¹⁹ *Kazinczy útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra*. Pest, 1831. OSZKK, Oct. Hung. 725.

²⁰ Dajkó Pál: „midőn majd esztendő mulva a betűk hasításaiba macska méz fakad”. *Klasszikus magyar irodalom története*. Szerk. Dajkó Pál, Labádi Gergely. Szeged, 2003. 102–103.

1791-ben hiányolta a „józan okosságot és logikát” Decsy Sámuel könyvéből,²¹ amelyet a modern magyar nacionalizmus egyik alapművének lehet tekinteni.²² Ugyanakkor 1790-ben a nyilvánosság előtt szokatlanul türelmetlen módon sürgette a magyar hivatalos nyelvet, hogy az legyen a „kenyérnyelv”, mert így csak az érvényesülhet, aki tud magyarul, „az idegen vagy magyarrá lesz közünk vagy éhel hal”, míg a latinnal „örökösen bezárjuk a tudományok elterjedése előtt az utat,” sőt „elől az idegenek özöne s nemzetünk korcs-zűrzavar lesz”.²³ Láttuk, némileg hasonlóképpen érvelt Hajnóczy is, amikor a latin nyelv uralmában látta a fejlődés gátját, és azt hangoztatta, hogy a magyar hivatalos nyelv mindenki érdekét szolgálja, és korlátozza „a külföldiek” befolyását.²⁴ Hajnóczy megnyilatkozásának erősebb a társadalmi töltete, míg Kazinczy kemény kijelentései erősen öngigazoló jellegűek. Így akarta feledtetni, hogy hivatalnokként József császár politikájához igazodott, és ezért a nemesi ellenállás hevületére jakobinisztikus nyilatkozattal licitált rá. Magánleveleiben nem találunk ilyen éles kirohánásokat. Az ízlés és a politikai belátás is szerepet játszott aztán abban, hogy Kazinczy a fentebb idézethez hasonló kategorikusan magyarosító kijelentést ne tegyen, és kerülje a nyelv és nemzet radikális azonosítását.²⁵

Kazinczy a tübingai pályaműben nem említette a nemességet. A *Társadalmi szerződés* egykori fordítója gondosan kerülte a *citoyen* lehetséges magyar megfelelőit, viszont mégis olyannal élt: hazafi, és ennek szinonimájával: magyar. (Egyébként ő, aki a hazafit az állampolgár szinonimájaként használta, a túlzó nacionalizmus számára új szót alkotott: hazafizmus.²⁶) A tübingai pályaműben talán azért is nacionalizálta az állampolgárt, mert még ebből lehetett a legkisebb baj. A hazafi a polgári nemzet aktív polgárának felel meg: vagyona vagy egyéb érdemei a többi lakos fölé emelik, választójoggal rendelkezik, tehát a politikai közéletben való részvétel lehetőségével. Teljes egyenlőségről Rousseau ugyan álmodhatott, de alkotmányterveiben, mint a lengyelországi alkotmánytervében nem javasolta tényleges kivitelezését, csak előkészítését. Mozgósítani persze lehetett az ember nembeli és törvény előtti egyenlőségével. 1794 májusában a *Marseillaise*-ről meg is jegyezte Kazinczy: „Ha álom is, szép álom.”²⁷ Az álmok kora azonban lejárt. Rousseau – a jakobinus alkotmány kivételével

²¹ Kazinczy Ferenc levelezése. II. 186.

²² Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénixs avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Béts, 1790.

²³ Kazinczy Ferenc levelezése. II. 45–47.

²⁴ *A magyar jakobinusok iratai*, I. 86.

²⁵ Bíró Ferenc: Nyelv, „tudományok”, nemzet. *Holmi*, 2005. 580–594.

²⁶ Farkas: *A magyar romantika*, 158.

²⁷ Kazinczy Ferenc levelezése. II. 359.

– egyetlen francia alkotmány szerint sem kapott volna választójogot, mivel nem volt vagyona és diplomája sem.

Kazinczy nemzetszemlélete nem feudális, nem rendi szemlélet, hanem kriptó-polgári szemlélet. A francia modell finomított formájához és Herder népszemléletéhez igazodik az ő nemzetfogalma. Amint ez utóbbi Nagy Károlynak vetette szemére, hogy kiirtotta a bárdok költészetét, Kazinczy Mátvás királynak rója fel, hogy elhanyagolta a magyar nyelvet, nem jegyeztette fel a nép énekeit, hanem idegen könyveket vásárolt.²⁸ A magyar államnemzet eszméje és eszménye a francia testvére. Tudjuk, a francia forradalom kemény hadjáratot folytatott a nyelvjárásoknak nevezett nyelvek ellen, amelyeket ellenforradalmiaknak tartott. Kazinczy a tübingai pályaműben azt hangsúlyozta, hogy a „szláv, román és német magyarok” magánügyeikben élhetnek a nyelvükkel. „Az elzászi Strassburgban családi körében németül beszél és a francia emigráns Berlinben németül, de az előbbi francia, az utóbbi német, amikor a nép tagjaként jelenik meg,” mert „egy népnek csak egyetlen civilnyelve lehet”, mármint államnyelve.²⁹

Ekkortájt jegyezhetette le magának: „Magyar népnek deák törvény olyan, mint a Caligula magas oszlopokra szegzett törvénytábláji, hogy senki ne olvashassa. Flagitante populo Romano proposuit quidem legem, sed et minutissimis litteris et angustissimo loco, ut ne cui describere liceret. Sveton. Calig. XLI. (Magam gondolatja és nem másától vett.)”³⁰ A tübingai pályaműben pedig annak hangsúlyozásával fejtette ki a magyar nyelv hasznosságát, hogy a magyar nyelvű törvények az országot „alkotó testületek legszámosb tömege előtt közvetlenül érthetők volnának, míg je-

²⁸ Fried István: Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában. *Ethnographia*, 1985. 552.

²⁹ *Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve*, 68–69. A pályamű egy másik változatába „civilnyelv” helyett „polgárnyelv” áll. MTAKK, Vegyes 2-32. 53.

³⁰ MTAKK, K 633/I. Kazinczy Ferenc: Az én Pandectám. 176. Suetonius: *Caesarok élete* Caligula életrajzában (40–41.) a következő olvasható: „Az új, azelőtt ismeretlen adókat előbb adóbérlők útján, de minthogy ezek túlzott hasznot húztak, később testőrsége tisztjei és tribunusai útján hajtotta be; minden holt tárgyat, minden eleven embert megadóztatott. A Rómában cladott összes élelmiszerek árából bizonyos részesedést szabtak meg a kincstárnak; országszerte minden bírósági ügy és pereskedés céljára pedig a perclt összeg két és fél százalékát; de ennél magasabb összeget róttak ki büntetésül, ha valakiről kiderült, hogy adósával kigyezcett, vagy elengedte követelését; adóra a teherhordó munkások napszámának egynolcadát vonták le, az utcalányok keresetéből pedig naponta egy szeretkezés árát. A törvényt még ki is egészítették: eszerint meg kell adóztatni a hajdan volt kéjnéket és kerítőket is; még a házasságokra is adót vetettek ki. / 41. Ezeket az adórendelleteket Caius kihirdetés útján ismertette, de írásba nem foglalta; így az emberek, minthogy az írott szöveget nem ismerték, sok vétséget követtek el; ezért végül is kifüggesztették a törvény szövegét, de egészen kis betűs írással és olyan gyér forgalmú helyen, hogy jóformán senki el nem olvashatta.” (Internet, MEK, Ford. Kis Ferencné.) A 41. fejezet idézett része az eredetiben: Eius modi uectigalibus indictis neque propositis, cum per ignorantiam scripturae multa commissa fierent, tandem flagitante populo proposuit quidem legem, sed et minutissimis litteris et angustissimo loco, ut ne cui describere liceret.

lenleg hét millió közül bizonyosan öttel csak az ösztön egy sötét neme, leginkább pusztá sejtetem, mi szabad és mi parancsolatik”.³¹ A gondolat összecseng azzal, azzal, hogy Rousseau az állampolgárok számára érthetetlen államnyelvet szolganyelvnek nevezte. Kazinczy okfejtése pedig jelzi, hogy a magyar diéták magyar hivatalos nyelvet célzó törekvései nem feudális presztízsszempontok érvényesítését jelentették. A későbbi liberális nacionalizmusnak is ez az alapállása, a kérdés csak az lett, hogy mégis a nem magyar nyelvek használata a közéletben mennyire érvényesülhet. Minden ún. soknemzetiségű államnak alapkérdése ez. Nyilvános diszkuszió tárgya lehetett volna. De még Kopitar javaslatát sem fogadták meg, hogy a tübingai pályázatokból – a 23 pályaműből – való válogatást adjanak ki. A birodalom vezetői nem akarták a nemzeti érzékenységeket a kelletténél jobban izgatni, és nyilván azt is felismerték, hogy a nacionalizmusban ott munkál a társadalmi reformvágy is. A francia példára való hivatkozás is Kazinczy pályaművében erre utalt. Rousseau fordítója nem cáfolta meg önmagát akkor sem, amikor Goethe *Egmont*-ját fordította. De amíg a weimari cenzor Egmontja nyugodtan használhatta a testvér szót, a széphalmi mester ezt az atyafiúval adta vissza, nehogy már testvériséggel vádolhassák: „És éppen oly természetes, hogy a polgár attól kíván igazgattatni, aki vele született, vele nevedett, akiben a felől ami igazság, egyenlő gondolat vagyon, akit ő úgy tekinthet, mint atyafiát.”³² De a lényeg maradt, a nemzet az önrendelkezés igényét juttatja kifejezésre. Kazinczy nemzetszemlélete a reformellenzék nemzetszemléletével azonos, 1830 után csak meg kellett, mert már meg lehetett találni a módját, hogy miként emeljék be a népet e nemzetbe.

³¹ MTAKK, Vegyes 2-32. 54.

³² *Kazinczy Ferenc munkái. VIII.* Pest, 1814. 244.

Pál József

A határ és a halál a magyar neoklasszikus költészetben (Kazinczy, Csokonai)¹

The appearance of limits and death in the Hungarian neoclassical poetry (Kazinczy and Csokonai)

The new Hungarian literature of the turn of the 18th and 19th cc followed Italian and German patterns fulfilling neoclassical poetic requirements. Mihály Vitéz de Csokona was inspired by Italian ideas, Ferenc Kazinczy by German ones (especially those of Goethe), their poetry easily fitted into the European literary mainstreams of the period.

A magyar irodalomtörténet-írásban a neoklasszicizmus terminus az olasz kritika (Giosué Carducci, Mario Praz, Attilio Momigliano, Walter Binni) nyomán jött létre. Az italianistákhoz hamar csatlakoztak a germanisták és komparatisták (Vajda György Mihály²) is, akik egyrészt a Sturm und Drangot követő goethei-schilleri klasszika nemzetközi elhelyezésére találtak benne megfelelő kifejezést, másrészt pedig újszerűen tudták értelmezni a német költészet weimari csúcspontjának szociológiai, történet-szemléleti és művészettörténeti-régészeti vonatkozásait. Az olasz és német mintákat követő új magyar irodalomra is tökéletesen alkalmazhatónak bizonyultak a neoklasszikus poétikai elvek³. Csokonai Vitéz Mihály olasz, Kazinczy Ferenc német (Goethe) és képzőművészeti inspirációjú költészete könnyen volt illeszthető a XVIII. század végének, XIX. század elejének fő európai áramlatába. Mindazonáltal a szó magyar használatban két jelentéssel bír, az általunk használt irányzaton kívül megnevez egy XX. századi festészeti tendenciát is. Sőt, Walter Binni⁴ és Szauder József⁵ meggyőző

¹ Olasz nyelvű változata elhangzott a római Accademia dei Lincei, 2009. szeptember 23-án.

² VAJDA György Mihály, *Neoklasszikus művészet – neoklasszikus irodalom*. In: *Összefüggések*, Magvető, Budapest, 1978. 42-60.

³ PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Akadémiai, Budapest, 1988.

⁴ BINNI, Walter, *Classicismo e Neoclassicismo nella letteratura del Settecento*, La nuova Italia, Firenze, 1963.

⁵ Szauder háromféle, egymással egyébként össze is függő klasszicizmust különített el a felvilágosodás korában: iskolás-latinos-imitációs klasszicizmust, a XVII. századi eredetű franciás klasszicizmust és a neoklasszicizmust, amely szerinte, a francia forradalmi képzőművészetben, a német klasszikában (Lessingtől Hölderlingig) és az olasz irodalomban (Parini, Alfieri, Pindemonte, Foscolo, Leopardi) van jelen. SZAUDER, József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában*. In: *Az estve és Az álom*, Szépirodalmi, Budapest, 1970. 92-122.

erejű érvelése dacára a magyar szakemberek tudatában nem él eléggé világszerte a „klasszicizmus” és a „neoklasszicizmus” közötti különbség. Hugh Honour *Neo-classicism* című, a szerző XVIII. század végi kutatásait tartalmazó könyve nálunk 1991-ben *Klasszicizmus* címmel jelent meg⁶.

Ha a neoklasszicizmus mint irodalom- és művészettörténeti kategória (hasonlóan a többi ilyen elnevezéshez) nem is felelhet meg minden elvárható kritériumnak, az általa felvetett problémák és az általa szorgalmazott megközelítések feltétlenül és vitathatatlanul eredményre vezetnek az eszmék és a művek vizsgálatokor⁷.

Az egyik ilyen, a XVIII. század második felének társadalmi változásaival összefüggő esemény egy újfajta energia megjelenése, amely meg akarta tapasztalni, és szét akarta feszíteni azokat a határokat, amelyeknek a keretei között létrejött. A német Sturm und Drang, a francia forradalmi építészet geometrizmusa (Etienne Louis Boullée, Claude Nicolas Ledoux), Alfieri a végzettel, sőt magával Istennel küzdő tragikus alakjai más-más módon és körülmények között ugyan, de mind a tiltásoktól való szabadulási kísérletek. Magyar irodalmi példaként a szenzualista filozófia által kialakított új antropológia megjelenését emelhetjük ki az 1770-es, 80-as évek szentimentális, wertheri hatást mutató regényeiben (Kazinczy Ferenc, *Bácsmegyey*, Kármán József, *Fanni hagyományai*), illetve a törvények és törvénykezés történeti-elméleti kérdéseivel való rendszeres foglalkozást (pl. az „Orpheus” című, 1790-ben megjelent folyóiratban⁸, J.-J. Rousseau-, Cesare Beccaria-fordításokkal, Gaetano Filangieri említésével).

Ez az energia igyekezett szétfeszíteni a régi rendszer kereteit, voltak országok, ahol eszmei és politikai mozgalomban öltött testet, és volt, ahol, a periférián, csak az irodalom területén tudott megjelenni. A századforduló körüli évtizedekben a Habsburg Birodalomhoz tartozó rendi Magyarországon nem voltak olyan forradalmi erejű politikai, társadalmi változások, mint Európa számos más részén. A magyar irodalom megújulási mozgalma Mária Terézia bécsi udvarából indult ki. A felvilágosodás ajánlotta polgári átalakulás terjesztői többségükben a nemzeti érzelmű arisztokraták, a jozefinista értelmiségiek és a radikális demokraták közül kerültek ki. Az

⁶ HONOUR, Hugh, *Neo-classicism*. Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, 1968. Magyarul Várady Szabolcs fordításában, *Klasszicizmus*, Corvina, Budapest, 1991.

⁷ Az irányzat ilyen értelmű alkalmazását javasolja Michel Delon tanulmányában, *Existent-il un néoclassicisme en littérature?*, In: *Un siècle de Deux Cents Ans. Les XVIIe et XVIIIe Siècle: Continuité et Discontinuité*. Textes réunis par Jean DAGEN et Philippe ROGER. Editions Desjonquères

⁸ PÁL József, *Kazinczy Orpheusáról*, „Hermann Ottó Múzeum évkönyve” XXVII (1989), 205-225, illetve *A kortárs olasz költészet Kazinczy Orpheus című folyóiratában*, „Széphalom”, 12 (2002), 55-61. A folyóiratot 2001-ben újra kiadták.

új eszmék, a francia forradalom⁹ és a napóleoni háborúk azonban itt nem eredményeztek olyan széles alapon nyugvó mozgalmat, amely komoly kísérletet tehetett volna akár az idegen elnyomás alatt sinylődő ország *status quo*jának megváltoztatására, akár egy polgáribb jellegű társadalom közeljövőben történő létrehozására. A függetlenséget és a társadalom fejlődését célul kitűző Martinovics Ignác¹⁰ vezette jakobinus mozgalmat szűk, szabadkőműves elit szervezte, s azelőtt lepleződött le, hatalmas traumát okozva, hogy különösebb eredményt elért volna. Az összeesküvés 18 vezetőjét, köztük Kazinczy Ferencet halálra ítélték (1794/5), majd a király az ő büntetését hét év várfogságra változtatta. (Az elrettentés és a kiépülő ellenőrzési rendszer három évtizedig elejét vette minden forradalmi megújulási kísérletnek.) Csokonait, Kazinczyval való kapcsolata miatt eltanácsolták a debreceni kollégiumból, a megtorlásra írt versében (*Magyar! Hajnal hasad*) a sötét éjszaka elmúltát, a magyarok napkeltéjét és dicsőségét a XX. századra vetítette előre. (Herder ennél szomorúbb jövőt jósolt, szerinte a magyarok végleg eltűnnek a „szláv tengerben”).

A társadalmi feszültségek, a változtatási szándék főleg az irodalom keretei között jelent meg, az ország fennmaradása attól függött, hogy a magyar nyelv és irodalom fennmarad-e? (Különösen II. József erőszakosan németesítő nyelvrendelete, 1784 után, amellyel ez a „nagy ember, de szerencsétlen uralkodó” eredeti céljának az ellenkezőjét érte el.) Magyarországon nem alakult ki olyan történelmi helyzet, amikor a görög-római hősiesség eszményhez és a plutarkhoszi erkölcsfelfogáshoz való igazodás szándéka antik jelmezben küzdő kortárs hősöket teremthetett volna. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferenchez írott episztolájában¹¹ úgy állítja elének a fogsága után a felvilágosodás elvei alapján a magyar nyelv és költészet ügyét hatalmas erővel propagáló szellemi vezért, mint aki egyedül szegezve szembe magát az árral, mint nemzetmentőt. „Az ész minden! S ebből foly minden jó, / Nincs e nélkül virtus, s semmi boldogság”. A magyaron kívül minden nép a saját nyelvét „formálja”, mert e nélkül remélni sem lehet, hogy az „elbutult község” a „jóanság istenibb szavát megfoghassa”. Ahogyan Dante a *Paradiso* invokációjában az emberi akarat bűnének és szégyenének nevezi, ha a dicsőséges tettek nem kapnak költői megörökítést, úgy Berzsenyi a magyarok hagymázát teszi felelőssé, ha költészet híján a nép elpusztul,

⁹ Csokonai szerint a benne részt vevők „jó theoriájú, gonosz praxisú halandók” voltak, ez a véleménye sokakéval megegyezett (Alfieri, Hegel, Hölderlin stb.).

¹⁰ A vezető maga a bécsi udvar besúgója volt, kettős játszmát folytatott, konfúzus elveket vallott.

¹¹ Kazinczy Ferenczhez, 1809. december 31.

Hányat találsz, kik édes nyelvünket
 Híven kegyelnék és buzgón ápolnák,
 Hogy sírja szélén még egyszer szelíd
 Szózatját, mint a haldokló hatyu,
 Aon forrási közt elkezdené?

A *határ* természetrajza az *Encyclopédie* egyik állandóan visszatérő, nyugtalanító problémája¹². D'Alembert *Essai sur les éléments de philosophie*-ja szerint: «On voit encore par cette notion, que l'*infini*, tel que l'analyse le considère, est proprement la *limite* du fini, c'est-à-dire le *terme auquel le fini tend toujours sans jamais y arriver*, mais dont on peut supposer qu'il approche toujours de plus en plus, quoiqu'il n'y atteigne jamais»¹³. Paradox meghatározás, egy negatívumon (a véges nem érheti el a végtelen határát) és egy pozitívumon (hozzá való közeledés) alapul.

Míg a részben említett affektív-emocionalista irányzatok az új energiához és feszültségekhez merőben új kifejeződési formákat kerestek, összetörve a régi rendet, addig a forradalom körüli idők alkotói igen tudatosan a történelem felettivé emelt régi, klasszikus értékeket és szabályrendszert fűtötték fel új indulatokkal, a végtelen felé közelítve őket. „Fáklányainkat az antik költészet tüzeiben gyújtjuk meg” (André Chénier, *L'Invention, Allumons nos flambeaux à leurs feux poétiques*). Goethe a dramaturgiai szabálytörésből, a szabadság követeléséből (*Götz von Berlichingen*), a nyitott, epikus formától (*Werther*), az ismert rend elleni lázadásból (*Ur-Faust*) jutott el a zárt, klasszikus formáig (*Iphigenia*), a káoszellenességbe, a törvényszerű tiszteletébe, a tipikusba (*Faust* II. része). A poétika nyelvén: a *manir* pusztá szubjektívizmusából az általános és az egyedi megbonthatatlan egységéből születő, spirituális-organikus *stílus*ba.

Az élet és a halál közötti vagy a generációkat elválasztó határ átlépése antik környezetben, jelmezben vagy utalásokkal a neoklasszikus költők és művészek számára a *fenséges* egyik legfontosabb forrása. Monti Iliászfordításában Apollon ereszkedik le így ligitéből:

„Mettean le frecce orrendo / su gli omeri all'irato un tintinnio / al mutar de' gran passi; ed ei simile / a fosca notte, giù venia¹⁴.” E szoborszerű

¹² PÁL József, *De la notion de la limite à la fin du XVIIIe siècle*, In *Borders, Nations, Contacts. Cultures in Europe and the Americas*. Edited by T. Bremer, K. Kürtösi. Szeged, 2003. 27-35.

¹³ cit. CHOUILLET, Jacques, *L'esthétique des Lumières*, PUF 1974. p. 128.

¹⁴ *Iliász* I. ének (Montinál 58-61. sorok). Magyarul: (Apollón) „jött az Olümposz csúcsáról, haragudva szívében, / iját s kétfedelű tegezét hordozva a vállán: / és a haragvó válla fölött csörrentek a vesszők / minden mozdulatára: közelgett, mint a sötét éj.”, 1.46-49 sorok, Devcséri Gábor fordítása. BINNI, Walter, *La poetica neoclassica italiana*. In *Classicismo e Neoclassicismo nella letteratura del Settecento*. La Nuova Italia, Firenze, 1963. p. 88.

mozdulatban a feszültség és a mozgás fennkölt nyugalomba emelkedik, ahogyan a tenger mélye is örökké nyugodt, bármennyire is felkavart a felszíne (Winckelmann). Apollónhoz hasonlóan emeli égre a tekintetét Herkules André Chénier költeményében (*Hercule*):

*Et l'oeil au ciel, la main sur la massue antique,
Attend sa récompense et l'heure d'être un dieu.*¹⁵

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje jelentős műveiben többször visszatér a generációk közötti ellentét általános érvényre emelt témája¹⁶. Ilyen például II. Fülöp és Don Carlos nem csak személyes konfliktusa Schiller tragédiájában. Ilyen az istenek két nemzedékének ellentéte Keats mitológiai költeményében (*Hyperion*): Saturnus, a hatalmát veszítő régi isten bukása a természet törvénye (Nature's law), „A power more strong in beauty, born of us / And fated to excel us¹⁷... (Book II)”, örök törvény támogatja az új, a szebb generációt. „Who hath forsaken old and sacred thrones / For prophecies of thee, and for sake / Of loveliness new born” (Book III). Az első hasonlat, amellyel a költő jellemzi a bukott istent rögtön az elején: „quiet as a stone”, a földanyáról pedig: „Her face was large as that of Memphian sphinx” (31). Folytathatjuk a sort Goethe *Iphigénie*-ájával, vagy Kazinczy Ferenc Belvederei Apollón szoborról (Vatikán) adott,¹⁸ amelynél szebb szobor nem maradt ránk. „A férfi szépség, az ifjúság' legvirítóbb korában, belé vagyon nyomva; egyszersmind pedig a' nehéz győzelem' könnyű vévégrehajtása. Jön Apollo, rálövi nyilát a rettenetes szörnyre, az leterült 's bög, ordít kinjában, ő pedig, mint-ha semmit nem tett volna, a' mire erő kellett, nyugalomban lép fel oda, a honnan leszállott.”

Az emlékművekben kifejeződő nemzeti hőskultusz – aminek példája a XVIII. század második felétől Európában általánossá vált Pantheon-építészet, illetve Foscolo *Dei Sepolcrija* – helyett a sírokon ábrázolt jelenetek inkább a családiasság vagy barátság érzelmét mutatják. A patriotizmus he-

¹⁵ „Szemét az égre (emeli), keze a régi buzogányon, / Várja jutalmát és a órát, amelyben istenné lehet.” PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. p. 187

¹⁶ A generációk közötti ellentét mellett számos példa idézhető egymásba kapcsolódásukra is: a tanítás, a vezetés, a példa jellemzi például Wilhelm Meister – Lothario, Tamino – Sarastro kapcsolatát. Ez az eszme inspirálta Foscolo *Dei sepolcri* című költeményét vagy David Horatiusküje című képét.

¹⁷ A három Keats-idézet Vas István fordításában: „úgy lép a nyomunkba / egy friss tökéletesség, gyönyörűbb / crő: belőlünk született, de sorsa, / hogy felülmúljon minket...”, „aki már / elhagyott rég fölszentelt trónokat / rólad szóló jóvendölésekről, / az újszüült szépségért.” „Nagy arca volt, mint Memphisben a szfinksznek.”

¹⁸ ibidem, p. 94 („Felsőmagyarországi Mincrva”, 1828. 1560.)

lyett melankóliát, fájdalmat. Hasonlóan Greuze (*La veuve inconsolable*, 1763) képéhez vagy Canova Volpato síremlékéhez (1807–1808). A műveken egyszerre látható az élő rokon (feleség, leánygyermek) és a halott szobra, a művész közöttük kétirányú kapcsolatot teremtett: a halott erőt és akaratot ad át az élőknek, az utóbbi halál utáni virtuális létet biztosít számára az emlékezéssel. Ezzel relativává válik a két világ közötti határ, a bécsi Mária Krisztina síremléken (1805) gyászolók menete a határt jelentő kapu felé vonul. Az olasz szobrász művészi elveit a nyelvújításban nyíltan felhasználó Kazinczy kislánya emlékére Canova szobrot akart állítani Ámor és Psyche története (1806) alapján. Mellette nem az apa állt volna. A halhatatlan-halandó pár ábrázolása alá Kazinczy a szomorú alkalomra írt epigrammáját akarta vésetni, amelynek szerkezete bravúrosan követi a szoborcsoport struktúráját¹⁹.

Az olasz barokk és árkádikus költészetet kitűnően ismerő és fordító Csokonai Vitéz Mihály műveinek más-más módon és körülmények között állandóan visszatérő témája az egyik állapotból a vele ellentétesbe való átmenet. A halál-tematika keretbe foglalja a „víg poéta” (*Az én poézisom természete*) életművét. Tizenkét-tizenhárom évesen, magyar nyelvű iskolai versírási gyakorlatok alkalmával többször is foglalkozott ezzel a témával (pl. *Szüntelen közel van a' halál, Mindég közel van a' Halál*), érett korának főművein (*Az álom, A pillangóhoz*) keresztül egészen végzetes következményekkel járó sírbeszédéig egy asszony koporsója fölött a lélek halhatatlanságáról (*Halotti versek*). „Megannyi ellenkezéssel! – állapította meg Szauder József²⁰ – A múlandó szépséggel (Forma venusta perit) szemben áll a makacs gyönyörködés abban, ami pusztul”. A halállal szemben nem a lélek vallási értelemben vett halhatatlansága áll, hanem a költői érdem biztosította emlékezés által megvalósuló halál utáni lét (*Egyedül a tudományok tesztek halhatatlanná az embert kivált a' Poësis*: „A ki szereti a virtust / Poësiset gyakorollya / Kötik annak a' szép mirtust / A Halált nem kóstollya”); *Serkentés a múzsához*: „Vajha...Melpómene, / Éneklője lehetnék! / Úgy mind halált...Bátor lélekkel nevetnék”.

Az olasz preromantikus költőkhöz hasonlóan Csokonai is átesett egy olyan korszakon, amelyben a domináns elem Hervey, Young, Gray sír- és temető költészetének a hatása volt. A későbbiekben Csokonai kétféle elképzelést és magatartást alakított ki a halállal szemben. az 1790-es évek derekán, az alig húszéves költő: *Az álomban* (1794) a kortárs francia és a német ateista-materialista eszmék alapján állította az álom szelíd test-

¹⁹ PÁL József, *Il Neoclassicismo e il rinnovamento della letteratura ungherese*, In: *Popolo, nazione e storia nella cultura italiana e ungherese dal 1989 al 1850*. Leo Olschki editore, Firenze, 1985. 129-139.

²⁰ SZAUDER, i.m. 172.

véréről, hogy vele a teste a semmiségbe visszazáll, s utána csak por és név marad.

*Hiszen semmivé lesz, ami semmi vala,
Azaz földdé válik testünknek porfala;*

Természettudományos érvekkel igyekezett bizonyítani, hogy a szétbomló testből csak csontváz marad, a felszálló, majd a földre leeső olajos, sós és kövér részeket a növények gyökerei felszívják, és így azok az állatoknak táplálékul szolgálnak. A lélek legfeljebb, mint a felbomlás vegyi folyamatának következménye, egy darabig a sir fölött lidércként lebeg.

*A koporsó után éppen azt képzelem,
Ami bölcsöm előtt történt vala velem:
Aluszom, jó álmom, mihelyt elenyészek
S élőből egy rakás minerále lészek.*

A létezők nagy láncolata fiziko-teológiai képzetten szakító Csokonai elutasítja a lélek halhatatlanságának eszméjét. A halál az egyén szempontjából nem átmenet, hanem megsemmisülés, a lét és nemlét közötti határon tudattal nem léphet át az ember. A szétesett régi egység helyére semmi sem kerül.

Csokonai azonban ezen a mai halál felfogáshoz nagyon hasonló elképzelésen túllépett. Nem tért vissza ugyanakkor sem a név megőrzése, az emlékezése, a szeretet-örökség foscolói „öröméhez”, sem pedig a lélek halhatatlanságának keresztény reménységéhez. Alapelvként megtartotta a természetben megfigyelését, de abból más példát vett. A megsemmisülés helyett átváltozásként, az alsóbb, földi szintről a magasabba való emelkedésként tekinti a halált. A rút hernyóból gyönyörű pillangóvá válás emberre vonatkoztatott metaforája felszabadította költőt a hervey-s vagy materialista félelmektől, a földi hernyó-halál a régi zártságból az új szabadságba való átlépés örömteli várakozását jelentett számára.

A pillangóhoz (1803) című vers címzettjének felemelkedést lehetővé tevő testrésze, a szárnya a görög mitológiát, Psychét juttatta eszébe, a leány gyötrő bánata pedig „Tulajdon lelkem kínjait”.

*Mikor lesz, hogy lelkem letévén
A testnek gyarló kérégeit,
S angyali pillangóvá lévén,
Lássá Olympus kertjeit,*

A szárnyak egyik vigasságból a másikba, s végül az örök ifjúság szférájába emelnek. Ellentétben *Az álommal*, a költő psychéje itt olyan változáson megy keresztül, mint amilyenen – Ariel szavai szerint – a tengerbe veszett nápolyi király átment, s mint amilyenen Shelley is. A kortárs angol költő római sírfelirata a légi szellem szavait idézi:

*Nothing of him that doth fade
But doth suffer a sea-change
Into something rich and strange...²¹*

A pillangó, a *sea-change* mint halál-metaforák az emberi létet a természet regenerációjához kapcsolják. Mindkettő azt sugallja: a kapun való átlépéssel valami jobb, valami gazdagabb következik. Ez a „különleges” a neoklasszikus költő számára görögség *időtlen* életszemléletében való részesedés, belépés „Ámor arany várába”.

²¹ S így semmije szét nem omol, /Hanem éri dús, csodás /Tengeri elválkozás Shakespeare: Vihar I. felv. 2. szín; Ariel éneke. Ford.: Babits Mihály

Kazinczy és a nyelvhalál¹

Kazinczy on language death

Kazinczy argued against the Herderian concept of language death that the preservation or the death of a language is a matter of intention and decision. He was interested in the reason and motivation of such decisions when he described the merits of the Hungarian language, such as originality and beauty, that vouch for its preservation. On the other hand he was of the opinion that political decisions based on ideological – philosophical motivation could not be stopped by the resistance of the language community or by the sheer force of the language itself.

„Da sind sie jetzt unter
Slawen, Deutschen,
Wlachen, und
andern Völkern der
geringere Teil des
Landeseinwohner, und
nach Jahrhunderten
wird man vielleicht ihre
Sprache kaum finden.“²

A mottóban szereplő sorok Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című, 1784 és 1791 között megjelent művéből származnak, s azt a sejtést vetik föl, hogy a szlávok, németek, románok és egyéb népek között élő magyarok nyelve néhány század múlva *talán* már nem vagy *alig(ha)* lesz fellelhető. Herder tehát voltaképp óvatosan fogalmaz, hiszen hipotetikusan pendít meg egy lehetőséget, a *herderi jóslatként* elhíresült mondat mégis a magyar kultúra egyik nagy ellenmitosza, frusztrációs és meditációs objektuma, a nemzethalál képzetkörének emblematisz hívószava lett.

A herderi jóslat a nemzeti önszemléletben vélhetően éppen azért őrizhette meg máig ezt a funkcióját, mert eredeti kontextusától eloldódott, mitizált formájában a legkülönbözőbb képzettársításokra és vonatkoztatásokra

¹ Jelen dolgozat a herderi jóslatról szóló hosszabb tanulmány részlete. Megírásában a szerzőt a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-ösztöndíja támogatta.

² Johann Gottfried HERDER, *Werke*, Band III/1, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, [1791] herausgegeben von Wolfgang Pross, Carl Hanser Verlag, München, 2002. 633.

adott és ad lehetőséget. A kérdés magyarországi hatástörténetét itt nem követhetjük végig,³ de annyi megkockáztatható, hogy a Herder által megjövendőlt véget eleink hol etnikai, hol nyelvi, hol kulturális, hol politikai tekintetben, hol pedig ezek elegyeként értették. Különösen nagy veszedelmek észlelése idején vagy végzetesnek érzett fordulatok bekövetkeztekor ezen aspektusokon belül megannyi módozat elképzelhetővé lett: egyrészt magának a magyar népnek a kihalása vagy beolvadása más etnikumokba; másrészt az önálló államiság megszűnése, területi egységének megbomlása; harmadrészt a magyar nyelv eltűnése, marginalizálódása, ilyen-olyan mértékű mássá levése, vagyis kivetkőzése, kivetkőztetése a maga sajátlagosnak érzett, eredeti karakterisztikumaiból.

⁴A nyelvújítás mint nyelvhalál

Mint kortársai közül jónéhányat, Kazinczyt is foglalkoztatta Herder sugallata a magyar nyelv lehetséges eltűnéséről. Már csak azért is, mert önnön nyelvújítási törekvései, bizonyos értelemben vagy mértékben, maguk is felfoghatóak voltak – a jelen szociolingvisztikai *nyelvhalál*-elméleteinek fogalmával élve – egyfajta *nyelvirtásként* (linguicide).⁵ A nyelvújítási harcok során ugyanis vitapartnereinek némelyike, egyenesen vagy közvetve, nem is mulasztotta el felhívni a figyelmét arra a lehetőségre, hogy a nyelvújítás voltaképp másmilyen vagy másik magyar nyelvet (vagy magyar nyelveket) hozhat létre az addig rendelkezésre álló, átörökített helyett, s ennek a következményei a nyelvhalállal érhetnek fel.

A neológianak a nyelvhalálhoz vezető, szélsőséges kiterjesztése került szóba Verseyhy Ferenc *A Tiszta Magyarország* (1805) című munkájának bevezetőjében is. Miközben Verseyhy maga is kiállt a pallérozás és csinosítás szükségessége mellett, éppen Herderre tett utalással nyomatékosította, hogy a túlzásba vitt újítás a nyelv végzetes destabilizációjához vezethet:

³ Ennek feltárását lásd: PUKÁNSZKY Béla, *Herder intelme a magyarokhoz* = *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1921. 35-39, 83-90.; DÜMMERTH Dezső, *Herder jóslata és forrásai* = *Filológiai Közlöny*, 1963/1-2. 181-183.; DÜMMERTH Dezső, *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése* = *Filológiai Közlöny*, 1966/3-4. 391-413.

⁴ A „nyelvirtás” kifejezéssel azt igyekeztem kifejezni, hogy az angol kifejezést az emberölés, népirtás fogalmából (homicide) alkották: vö. David CRYSTAL, *Language Death*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 86.

⁵ VERSEGHY Ferenc, *A Tiszta Magyarország avvagy A' Csinos Magyar Beszédre És Helyes Írásra Vezérlő Értekezések*, Eggenborger, Pest, 1805. 2-3.

„A' kik tovább szabad embereknek tartván magokat, nemzeti jussaik közé számlállyák azt is, hogy nyelvünköt tetszések szerint megváltoztassák, azoknak meg kellene gondolniok, hogy más ember is élhetvén e' rosszul értett szabadsággal, nyelvünkübül végre érthetetlen *jargon* és rendetlen zürzavar válhatna; a' minek következése még az is lehetne, a' mit Herder megjövendölt, hogy nyelvünk a' föld' színérül kevés üdö múlva egészen elenyészik.”⁶

Verseghy eszerint a nyelvújítás pusztító radikalitásán elsősorban nem azt értette, hogy az egyéni invenció önmagában tönkretenné a nyelvet, hanem azt, hogy kiszolgáltathatja olyanok beavatkozásának is, akik nem tartoznak az erre avatottak vagy felhatalmazottak körébe. Az újítás annyiban menne a közös érthetőség rovására, amennyiben a nyelv zsargonná, vagyis mások által korlátozottan megérthető, sőt, éppen az elkülönülés igényével létrehozott csoportnyelvek anarchikus vegyülékévé válna. Koherenciájának megtörésével pedig áthagyományozásának történeti folytonosságát is megakasztaná, s ezzel pusztulását készítené elő.

Egy évtizeddel később, a vonatkozó viták és szenvedélyek tetőzésekor, hasonlóképp gondolta végig a nyelvújítást Teleki László is egy Kazinczynak írott, 1816. januári levelében. Teleki a nyelvet közösségi tulajdonnak, megörzendő örökségnek tekintette, s megóvását az alkotmány sérthetetlenségével állította párhuzamba. Mint kifejtette, ahogy a politikai akarat (vagyis a karok és a rendek országgyűlése) sem változtathatja meg a „Constitutio”-t, úgy „Anyai nyelvünknekis vagynak olyan tulajdonságai, olyan talp kövei, a melyektől még a Magyar közönségis el nem állhat, hanemha nyelvét egészen el akarja temetni, és annak porából egy idegen s egészen ismeretlen nyelvet támasztani”.⁷ A nyelv elpusztítása, sírba tétele, majd helyébe, maradék elemeiből és nyomaiból valamely másik nyelv létesítése Teleki szemében ugyanakkor olyan képtelen fejlemény volna, amelyet „fel se lehet tenni”. A megfogalmazás valamennyire homályos, hiszen az utóbbi megállapítás egyrészt vonatkozhat arra, hogy senkitől sem feltételezhetünk efféle szándékot, de arra is, hogy ha a szándék meg is volna, kivihetése mégis teljes képtelenség. Nem világos azonban, hogy Teleki a művelet melyik részére is gondolt – a nyelv eltemetésére vagy pedig feltámasztására.

Hogy inkább az utóbbit, vagyis a feltámasztást tekinti lehetetlenségnek, amellet az szólhat, hogy a továbbiakban Teleki a nyelvhalál egyáltalán nem képtelenségként elővezetett kilátásait taglalja. Abból indul ki,

⁶ Gr. Teleki László – Kazinczy Ferenchez, 1816. január 16. = *Kazinczy Ferencz Levelezése*, XIII., kiad. Váczy János, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1903. 419.

⁷ Uo.

hogy az anyanyelv „belső sceletyét, alkatását” illetően még a közösség egészének („Publicumunknak”) sincs korlátlan hatalma, mivel ahogy a politikai törvényhozás nem mondhat ellent a „Természeti Törvények” parancsainak, úgy a nyelv kapcsán sem lehetséges olyasféle törvénykezés, amelyet nem támogat ahhoz fogható történeti legitimáció, mint ami az ősi alkotmány örök érvényességét és sérthetetlenségét is szolgáltatja. Ennél fogva ha a nyelvközösség egészének jogai is korlátozottak, úgy az egyéne még inkább azok, nem kivéve ez alól az írókat sem, akik legfeljebb a nyelv „bővítői” vagy „pallérozói” lehetnek. Teleki ezen a ponton kifejezetten a nyelvhalál perspektíváját rendeli az írói neológiához:

„Valóban káros volna, ha minden Szép-Iró Ura lehetne annak a nyelvnek, a melyen ír; mert így nem a maga írása módját alkalmaztatná a nyelv Geniussához, hanem a magától meg állapított Regulák kaptájára ütné a nyelvet; és így akármely nyelv is anyiféle volna, a menyiféle különböző értelmű Szép-Iró találkozhatnék benne: vagy is a nyelv maga tökéletesen el enyészne, 's helyette sok különböző oldalas nyelvek támadnának. De továbbá ha a publicum ezt a szabadságot meg engedné mindegyik Szép-Irónak; minekutánna a furtsáلكodó elme az ilyenekben nem igen esmér határt, minden Nyelvből egy Babelidás [!] lenne, 's kivált Hazánkban tsak fél Század utánn nappalis Lámpással kereshetnők ősi Magyar nyelvünket.”⁸

Teleki tehát amellet érvel, hogy a parttalan neológia azért kockáztatja a nyelvhalált, mert megfosztja a nyelvet eredeti sajátosságaitól, kiforgatja a maga tulajdonképpeni formájából és rendjéből. Eszerint a nyelv halála nem más, mint a maga (megóvandó örökségként értett) szubsztancialitásának a felbontása vagy felbomlása. Ahhoz tehát, hogy a magyar nyelv megszűnjék, nem kell egyszersmind beszélőinek is kiveszniük, vagy felhagyniuk nyelvük használatával, hanem elég, ha kivetköztetik a maga lényegéből. A Teleki vizionálta „Babelidás” rokon a Verseghy által előrevetített „rendetlen zürzavarral”, jóllehet Verseghyvel ellentétben Teleki nem az illetéktelenek beavatkozásához, hanem kifejezetten a magukat felhatalmazottnak, a nyelv urainak érző, azt a maguk képére formálni igyekvő írók fel nem mért következményekkel járó tevékenységéhez kapcsolja a nyelvhalál lehetőségét.

A továbbiakban Teleki, miután sorra vette a forgalomban lévő nyelvújítási eljárásokat, újabb érvet illeszt okfejtéséhez. Eszerint a meglévő csiszogatásán túllépő, a nyelv történetileg legitimált rendjét meg-

⁸ Uo. 421.

bolygató újítás még akkor is elkerülendő, ha mégoly pallérozotta újjított nyelv létrejöttével kecsegtetne is. A szélsőséges nyelverteremtésnek ugyanis Teleki szemében azért nincs önértéke, mert a régi helyén előálló új nyelvre nézve éppen annak a tulajdonságnak a meglétében nem lehetnénk bizonyosak, amely a meglévő erejét és becsét szolgáltatja, vagyis a *történeti tartósságban*:

„egy nemzetnek sok századokon keresztül még a leg nagyobb erőltetéssel meg tartott palladiumát, Anyai nyelvét azért semmivé tenni akarni, hogy omladékjaiból kényünk szerint egy olyan új nyelvet formáljunk, a melynek se állandóságáról, se nagyobb betségéről előre el nem lehetünk hitelve, valyon nem tenne é egyebet, mint annak a nemzetnek még emlékeztetés el törölni kívánni.”⁹

S amennyiben az új vagy megújított nyelv történeti tartósságára nincs garancia, akkor a nyelvhalál, a magyar nyelv eltűnése azért válik közeli lehetőséggé, mert ha annyi nyelv jönne létre, ahány író (vagy ahány nyelvhasználó), akkor a „sok különböző oldalas nyelvek” körében nem maradna semmi közös, amit átörökíthetnének. A nyelvújítás szélsőséges fokán tehát megszakadna a nemzeti emlékezet folytonossága – s ezzel a „nemzetnek emlékezete” szűnnék meg.

Ilyenformán Teleki szerint azért kell a nyelvújítást úgy kivinni, hogy „a nyelv Geniussa” általa „ne romolyon”,¹⁰ mert az igazi tét voltaképp a nemzetjellem épsége. Az anyanyelv magától értetődőségével és a nemzeti karakter történeti épségével az idegenné lett saját nyelv kétes elsajátíthatóságát és az önmagától elkülönöződő nemzeti sajátosságokat állítja szembe, amint arra a kínai nyelv analógiájával hoz szellemes példát:

„[amennyiben] azt gondolyuk, hogy Anyai nyelvünknek nem tsak pallérozói, hanem Urai vagyunk, úgy a leg szentebb igyekezet mellettis, rövid idő alatt a régi Magyar nyelvünk el vész, és egy új formáltatik helyette, a melynek mint a Chinaiak Betüének meg tanulására egész életünk se elégséges. Ha (a mi tökéletesen igaz) az Anyai nyelv meg tartása a nemzeti Characternekis állandóságot ád; úgy valóban, a ki a nyelvet egészen által akarja változtatni, a nemzet gondolkozása, 's tselekedete módja változásátis elésegíti.”¹¹

⁹ Uo. 423.

¹⁰ Uo. 424.

¹¹ Aranka György Kazinczy Ferenchez, 1810. június 9. = *Kazinczy Ferencz Levelezése*, VII., kiad. Váczy János, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1896. 513.

A levél végén Teleki ugyan hangsúlyozza, hogy Kazinczyt nem sorolja e nyelvrontók és nemzetvesztők közé, ám ebben van némi udvarias retorika is. Hiszen okfejtéseiben kifejezetten Kazinczy érveit és szóhasználatát, önminősítéseit állította pellengérré. Az utolsó sorokban előkerülő tanácsok és kérések, miszerint Kazinczy ne exponálja magát az eddigiekhez fogható mértékben a nyelvújítási vitákban, ne reagáljon élesen mindenre, ne mérgesítse tovább a harcokat, a levél megelőző részének nagy ívű elméleti előkészítéséhez kapcsolódik. Vagyis mégiscsak személyre szóló figyelmeztetés.

¹²A magyar nyelv létének óre – a „nem-vandalus hódoltató”

Kazinczy a maga nyelvújítói tevékenységét nyilván nem kötötte a nyelvhalál fenti perspektíváihoz, éppen ellenkezőleg. Jellemző, hogy a herderi jóslatot, a magyar nyelv megszűnésének lehetőségét pontosan a maga nyelvújításba vetett hite okán kellett képtelen lehetőségként elhessegetnie. Az 1810. július 1-jén kelt, Aranka Györgynek szóló levelének egy pontján, miután visszautalt Aranka június 9-én kelt levelére, amelyben levelezőpartnere Teleki Ádám *Cid*-fordítását (1773) magasztalta, és azt a „Magyar nyelvnek Arany idejéből való” munkának minősítette,¹³ Kazinczy a következő, ellentétes fejtegetésbe kezd:

„Én azt hiszem, hogy a Magyar nyelv *jobb idők* szüleménye lesz; mert hogy lesz *jobb idő*, azt szentül hiszem, hogy nem semmit szentebbül. Európát philosophusi *szellem* fujja végig, s ez a szellem nem nézhetné egy anyanyelvnek, még pedig egy igen szép nyelvnek, elenyésztését. Megfoghatatlan dolog előttem, hogy Herder ennek mint jóvendölhetett elenyésztést”.¹⁴

Kazinczy ellenvéleményében nem csupán a magyar nyelv fejlődőképességére vonatkozó (maga által is hitbelinek tekintett) meggyőződés munkál, hanem egyenesen annak megállapítása, hogy a magyar nyelv majd csak „lesz”, mégpedig a jövő „szüleményeként” – a maga tulajdonképeni (vagy ideális) formájában tehát még nincs, és nem is volt. Aranka minősítéséből, amely a magyar nyelv aranykorát a múltba helyezte,

¹² Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1810. július 1. = *Kazinczy Ferencz Levelezése*, VIII., kiad. Váczy János, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1898. 2-3. (kiemelés az eredetiben)

¹³ Uo. 3.

¹⁴ Uo. 3.

Kazinczy azért juthatott el logikailag egyetlen lépésben a herderi jövődőléssel való számvetésig, mert az aranykor után, a képzet hésziodoszi tartalmából és időperspektívájából adódóan, már csak a hanyatlás következhetnék. A mondott időszaknak a magyar nyelv múltjába helyezése tehát akaratlanul is Herdernek a jövőbeli enyészetet előrevetítő meglátását támogatná. A megállapítást, hogy magyar nyelv idealiter voltaképp még nincs is, Kazinczy a nyelvújítás jogosultsága melletti szokott érvekkel egészíti ki: „némellyikünk azt tartja jó Magyarorságnak, a mit a szokás sanctionált: más némellyikünk nem a szokást tartja Kánonnak, hanem (...) azt tanítja, hogy a szépírónak szabad a szokást megelőzni s vezetni, a helyett hogy azt mindég követné”.¹⁵ A szokás és az újítás, a történeti legitimáció és a teremtő invenció szembeállítása, mindez a nyelv halálának a háttere előtt – a *Hitel* későbbi okfejtéseit előlegezi meg, amelyek a Kazinczyéhoz hasonló érvek mentén helyezik majd szintén a jövőbe a magyarság még létrehozandó, tulajdonképpeni létét. Figyelemre méltó, hogy Széchenyi okfejtései szintén a nemzet elenyésztésére vonatkozó történetfilozófiai háttér előtt öltenek formát, jóllehet, az ő esetében nem elhessegetett sületlenségről, hanem idővel egyre inkább apokaliptikussá váló félelmekről lesz majd szó.

Szembetűnő, hogy az idézett sorokban Kazinczy a nyelvek különböző életkoraira vonatkozó metaforika mellett másik érvet is használ. Amellett ugyanis, hogy a magyar nyelv (természeti szükségszerűséggel vagy történeti folyamatossággal lezajló) *enyészete* azért nem lehetséges, mert még nem érte el a maga tökéletes vagy tulajdonképpeni, autentikus formáját, a „philosophusi szellem” felléptetésével megjelenik az a sugallatos argumentum is, miszerint a magyar nyelv eltűnése végbemehetne akár kikiktatás vagy eltörlés révén is. Az ezzel a lehetőséggel szembeszegezhető ellenérv pedig nem lehet az, hogy ez történetfilozófiai *lehetetlenség* volna, hanem legfeljebb az, hogy mindez (az egyetemes vagy európai értékek felől nézve) nem volna *kívánatos*. Ennek a megállapításához azt kell feltételezni, hogy a kor Európáját Kazinczy szerint átható „philosophusi szellem” megbecsüli és méltányolja a magyar nyelv létét. Kazinczy itt egy olyan végső döntési fórum, a gondviselés ügyintézésére emlékeztető szellemi entitás belátására apellál, amelynek hatalmában áll nyelvek létéről vagy nemlétéről határozni. Az „elenyészés”, amit Kazinczy másfelől oktalanságnak tekint, innen nézve nem valamely természetes vagy történeti folyamat végpontja, hanem művi kiiktatás eredménye volna. A nyelvhalál

¹⁵ Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. = *Kazinczy Ferencz Levelezése*, XXII., kiad. Harsányi István, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1927. 256.

tehát eszerint olyasmi, aminek a megtörténte felől *dönteni* lehet, illetve valakinek *jogában áll* dönteni fölöle.

Az efféle döntések jogával felruházott „szellemnek” ugyanakkor, hogy döntése érvényesíthető legyen, a kulturális vagy nyelvi megfontolások mellett politikai nyomatékkal is kell rendelkeznie. Ebben a tekintetben igazán beszédes, ahogy Kazinczy a levélben saját nyelvújítási hitvallásának taglalásához hozzáfűzi, hogy a maga részéről azokkal tart, akik azt nézik, „hogy millyennek kell lenni a nyelvnek, hogy az légyen a minek lennie kell, ha bár erőszakkal esnék is”.¹⁶ Itt, amellet, hogy tovább nyomatékositja, azért nem veszhet a magyar nyelv, mert még nem érte el, amivé a maga fejlődési lehetőségeinél fogva válhat, azt sem rejti véka alá, hogy a nyelv mibenlétére vonatkozó döntéseiknek az arra feljogosítottak erőszakos, hatalmi úton is érvényt szerezhetnek. Az *amivé lennie kell* imperatívuszának a nyelvújítás gyakorlatához kapcsolása a „philosophusi szellemnek” tulajdonított jogokhoz hasonlókat vindikál a neológia számára is, és a nyelvújításhoz hozzárendeli az agresszív *kiényszerítés* lehetőségét is.

Az Arankának szóló levél után néhány héttel a „philosophusi szellem” egy Berzeviczy Gergelynek szóló küldeményben is szerepet kap. Mint látni fogjuk, a „szellem” itt már kifejezetten *politikai*, sőt *katonai* jellegűnek, vagy legalábbis ilyen manifesztációval, vetülettel is rendelkezőnek mutatkozik. Történetfilozófiai entitásból megszemélyesített, noha nem nevesített emberi alakká válik.

A szóban forgó levél 1810. július 23-án kelt, s Berzeviczy azon kérésére válaszul íródott, hogy vajon melyik a leghasználhatóbb magyar grammatika és lexikon, de voltaképp a közgazda azon felvetésére reagál, miszerint a gazdaság felvirágoztatásával többet lehetne tenni a haza üdvére, mint nyelvtanirással. A gazdasági érdek fényében másodlagossá váló saját nyelv és nemzetiség gondolatával szemben Kazinczy határozott ellenvéleményt jelent be („Neked, tisztelt barátom, mindig csak arany kell”), mondván, a gazdaság felvirágoztatásánál fontosabb a nyelv kiművelése, mivel, ahogy „a história bizonyítja”, mindig a Szép készíti elő a Jót. Kazinczy továbbá elutasítja Berzeviczynek azt a hivatkozását is, miszerint „az emberiség előmenetelének akadályára szolgál az, hogy minden legkisebb nemzetecske is a maga nyelvének kíván elsőséget tulajdonítani”.¹⁷ A saját nyelv jogának és hasznának a megvédelmezése mellett – a poézisnek mint az emberi elme „legszebb virágának” a felvirágoztatása a nyelven múlik, mégpedig „minden nemzetnek a *maga saját* nyelvén” – Kazinczy azt is ké-

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

tellyel fogadja, hogy vajon üdvös volna-e „egy varázsbot csapása által egy nyelvűvé tenni az egész emberi nemzetet?”¹⁸ Miközben tehát Kazinczy kártékonynak találja az emberiség egy nyelvűsítését, de eljátszik a nyelvek egyszeri, döntésszerű eltörlésének gondolatával – egy ekkora távlatban persze legfeljebb (mint arra a „varázsbot” kifejezés is utal) hipotetikusan uralható, lehetséges világban. Mindazonáltal Kazinczy a lehetőséget kategorikusan olyannyira nem zárja ki, hogy érvelésébe rögtön be is hozza azt a figurát, akinek kezébe politikai és katonai hatalmánál fogva az efféle döntésekre való felhatalmazottság és képesség behelyezhető:

„Én azt, aki azt cselekedné, az emberiség legnagyobb ellenségének tartanám, valamint most azt a nagy embert, akinél az emberiség történetei nagyobbbat nem mutatnak, azért is igen nagynak tartom, hogy ő eléggé bölcs, respektálni minden népnek a maga nyelvét, és annak nem eloltásán, hanem virágoztatásán igyekszik.”¹⁹

A meg nem nevezett „nagy ember” kitalálhatóan Napóleon. Egy évvel a győri csata és a magyarokhoz szóló, támogatást kérő és függetlenséget ígérő kiáltvány után a császár a magyar nyelv védelmezőjeként tűnik föl,²⁰ szemben a másik, szintén csak utalásképpen felidézett figurával, az „egy nyelvűsítő” varázsbotot forgatni vélő, birodalma nyelvi diverzitását racionális okokból csökkenteni kívánó II. Józseffel. Ha lehetséges a nyelvek politikai-hatalmi döntésként végbevitt megőrzése, akkor – II. József kudarcra ellenére – ellenkezője, vagyis bizonyos nyelvek megszüntetése sem annyira hipotetikus lehetőség.

¹⁸ Napóleon és a magyar szellemi és politikai élet (itt nem követhető) korabeli viszonyáról, benne különösen Berzeviczy és Kazinczy szerepéről és magatartásáról lásd: KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Magvető, Bp. 1977. 68-102.

¹⁹ Kazinczy Ferenc Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. = *Kazinczy Ferenc Levelezése*, XXII., kiad. Harsányi István, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1927. 256. Kazinczy egy néhány nappal későbbi, Kis Jánosnak szóló levélben már úgy idézte föl a dolgot, hogy Berzeviczy volt az, aki a „nyelvet és a 'nationalismust' egyaránt „kész oda adni a' Commerciumért, sőt, mint Herder, mind kettőnek elenyészést jövendől”. (Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1810. július 27. = *Kazinczy Ferenc Levelezése*, VIII., kiad. Váczy János, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1898. 35.), jóllehet eszerint inkább ő maga értelmezte így Berzeviczy elközelüléseinek következményeit. Berzeviczy szóban forgó levele, a kiadás jegyzetei szerint, lappang vagy megcsommisült: vö. *Kazinczy Ferenc Levelezése*, XXII., 492.

²⁰ „macht sich derjenige, der aus ungemässiger Liebe zu einer Idee ein auszeichnendes Eigentum einer Nation zum Aussterben zu bringen anraten wollte, nicht eines politischen Mordes schuldig?”. *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*, kiadta Heinrich Gusztáv, Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1916. 65-66. (Régi Magyar Könyvtár 37.)

Ezután füzi oda, mintegy mellékesen, de a gondolatmenetből következően a korábbi, Arankának szóló levélben már megpendített eszmefuttatást:

„Elkapott egy más gondolat, de említeni akartam, hogy kacagom, amit Herder valahol a magyar nyelvnek s népnek elenyészése felől jövendöl. Herder hamis próféta. A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg filozófiai lélek fogja kormányozni Európának dolgait, mint most kormányozza. A nem-vandalus hódoltató csak azért is meghagyja ezt és azt, hogy egy tulajdon karakterű s originális, sehol másutt nem található szép nyelv ki ne vesszen.”²¹

Napóleonnak a megelőzően „nagy emberként” emlegetett alakja a „philosophusi szellem” helyébe lép, azt személyesíti meg, majd, újabb áthelyeződéssel, a „nem-vandalus hódoltató” figuráját ölti föl, a műveltség követé-ét, aki akár katonai erővel is terjeszti a felvilágosodást. Itt ismét felrémlik a párhuzam, hogy amint (az Arankának szóló levél tanúsága szerint) a nyelvújítás is végbemehet erőszakkal, ha azt a felhatalmazottak hajtják végre, úgy az Európán keresztülfújó „philosophusi szellem” is katonai erővel tevékenykedik a maga üdvös céljai érdekében. Mindezt Kazinczy önképére vonatkoztatva úgy tűnik föl, hogy a nyelvújító maga is afféle helyi-kulturális Napóleonként képzelte magát a magyar nyelv „nem-vandalus hódoltatójának”.

Kazinczy okfejtése tehát azt sugallja, hogy valamely nyelv megmaradása vagy pusztulása szándék és döntés kérdése: meg lehet hagyni, el lehet törölni. Az efféle döntések okai és motivációi érdeklík, amikor számba veszi a magyar nyelv érdemeit, mint az originalitást és a szépséget, amelyek szemében szavatolják, hogy érdemes a megmaradásra, jóllehet, ennek híján akár az enyészet is osztályrésze lehetne. A nyelvek létére vagy nem-létére vonatkozó ideológiai-filozófiai motivációikon alapuló politikai döntés fényében Kazinczy aligha tartotta elképzelhetőnek, hogy a kultúrpolitikai akarat kisiklana adott nyelvközösség ellenállásán vagy pusztán a nyelv önerején – legfeljebb egy másik politikai akarat ellenállásán bicsaklik meg, mint annak maga is tanúja lehetett a II. Józseffel szembeni rendi ellenállás idején. Voltaképp a *Tübingai Pályamű* elkészítése maga is az abba vetett hitet képviseli, hogy a nyelvek ügye kormányzati döntés, politikai törvény-

²¹ A szociolingvisztika lehetőségeinek a történeti kutatásokban való felhasználásáról, különösen a *hódításról* mint különböző nyelvközösségek kapcsolatának paradigmaticus esetéről: Edmund BURKE, *A nyelv társadalomtörténete* (ford. Kisantal Tamás) = Actas, 2002/4. 108-131.

hozás dolga. Nem véletlen, hogy a benyújtott értekezésében, a herderi jóslat felidézésekor, a „politikai gyilkosság” lehetőségét emlegeti.²²

Ahogy láttuk, Teleki László számára politika és nyelv annyiban függött össze, hogy amint a politika nem változtathatja meg az alkotmányt, úgy az írók sem alakíthatják kedvükre a nyelvet. Kazinczynál ugyanez az összefüggés úgy néz ki, hogy amint a nyelv léte vagy nem-léte politikai megfontolások eredménye is, úgy a nyelv mibenléte szintén hatalmi kérdés. Innen nézve a nyelvnek nincsen saját sorsa, nem a maga erejéből marad fenn, pusztul el, vagy válik olyaná, amilyenné. A nyelvnek nincs saját története – politikai döntést hoznak felette, filozófiai okokból, az egyetemesség nézőpontjából. Ez a beállítás Kazinczy nyelvújításról alkotott nézeteivel is összecseng: a keveseknek, a kiválasztottaknak, a „philosophusi szellem” reprezentánsainak a joga és lehetősége (ha erőt és hatalmat tudnak mellé állítani), hogy felülről döntsenek a nyelvről, alakítsák, formálják, kivegyenek belőle, hozzáadjanak. Azután pedig amint a nyelvújítók a nyelv mibenlétere nézve törvénykeznek, úgy dönt a nyelvek pusztá létéről a „nagy ember”, aki, irányítván „Európának dolgait”, egyszerre maga az a hódítói és filozófusi szellem, aminek nevében cselekszik, és aminek a katonai-politikai hatalmat szolgáltatja.

Ezzel Kazinczy igazából roppant lényeges dologra tapint rá. Egyrészt arra, hogy a hódításnak alapvető kulturális jelentősége van, másrészt arra, hogy a nyelvtörténetben a politikai hatalom kulcsszerepet játszik.²³ A már említett szociolingvisztikai irányzatban a nyelvhalál szintén a *kulturális imperializmus*, a hódítás, a gyarmatosítás a eseteként kerül elő.²⁴ Kazinczy is politikában és hódításban, katonai erőben látta azt a kontextust, amelyben a nyelvek sorsáról döntenek. Az arra vonatkozó eseti politikai döntésnek, hogy mit veszünk ki az egyetemes nyelvkészletből és mit hagyunk benne, pedig nem kell a nyelv géniuszának benső történetéhez igazodnia. Ha a nyelv sorsa történeteszerű volna, vagyis rendelkezne kezdettel, fejlődéssel, tetőponttal, hanyatlással és véggel, mintegy magától járná be azt az utat, amely eltűnéséhez elvezet.

Kazinczy fenti fejtegetései után néhány évvel jelent meg Walter Scott *Ivanhoe* (1819) című regénye, amely szintén a katonai erő és a nyelvtörténet összefüggéseinek jegyében vázolja majd föl, hogy a normann hódítás

²² Vö. Robert PHILIPPSON, *Linguistic Imperialism*, Oxford University Press, Oxford, 1992.

²³ Vö. HITES Sándor, *A nyelvtörténet mint történelem: az Ivanhoc esete = A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, JAK – Ulpius, Bp. 2004. 169-186.

²⁴ Scott Thierry-re gyakorolt hatásáról: WHITE, Hayden, *Romantic Historiography = A New History of French Literature*, ed. by Denis Hollier, Harvard UP, Cambridge (Mass.) 1989. 632-638.; FERRIS Ina, *The Achievement of Literary Authority. Gender, History and the Waverley Novels*, Cornell UP, Ithaca and London, 1991. 224-230.

alatt miként állt elő a szász és a francia kölcsönhatásából az angol nyelv, a hódító és a meghódított elegyedéséből pedig az angol nemzet.²⁵ Az *Ivanhoe* a megközelítést és a feldolgozásmódot illetően egyaránt inspirálta Augustine Thierry 1825-ben megjelent, a normann hódításról szóló történeti munkáját (*Histoire de la Conquête de l'Angleterre par les Normands*), amely a hódítás fenomenjét (s az abból fakadó ösztönös ellenségességet az idegen iránt) maga is az európai kultúrtörténet alaperejeként láttatta.²⁶ Ezek a példák talán akkor is releváns kontextusai lehetnek Kazinczy felvetéseinek, ha az *Ivanhoe* beállítása szerint a politikai tényezők eredőjeként szintetizálódó nyelvtörténetet inkább a kommunikáció pragmatikus ideálját, s nem az eszményi művészség, fentebb stíl vagy egyéb idealizáció megvalósulását követi, amit Kazinczy várt vagy elvárt a hódítótól. Thierry beállítása szerint egyes irodalmi műfajok, mint a ballada, épp a hódítóval szembeni politikai ellenállás formáiként szolgálhattak – vagyis szemében a hódítás nem a saját nyelv megőrzésének záloga vagy a felvirágoztatás ösztönzője, mint azt Kazinczynak a felvilágosult gyarmatosító és a hódoltató kegyére számító, készséges kollaboráns alakját felvillantó sorai sugallhatják.

²⁵ A veszedelmeket rejtő szabadság mindig előbbre való, mint a kényelmesebb szolgátság.

²⁶ KazLev XVII. 522.

Egy pálya alkonya

(Az 1820-as esztendők Kazinczy Ference)

The decline of a carreer (Ferenc Kazinczy in the 1820s)

In the 1820s Kazinczy did not change his linguistic-ethetic views, neither his literary orientaton, nor his ideas about antiquity. The sincretist views tried to close down the discussion over language innovation on the one hand and on the other tried to justify and publicize the inevitable innovations – even the most extreme neologisms – without hurting the sensitivity of their opponents by considering their opinions and adapting certain elements into their own system of ideas.

„A Nyelv és Literatura emberei szabadok, s nem ismernek sem auctoritást, sem praescriptiót, s alku és kölcsönös feláldozások miatt a jónak ismeretétől el nem térnek. Potior iis semper videbitur periculosa libertas quito servitio.¹ Ők a Nyelv Urai s az áll meg a mit az Idő ő utánok sanctionál.”
(Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek)²

„Ne nézzük magunkat nagyobbaknak, mint illik, de ne is kisebbeknek, s valljuk meg, hogy ha mi örülünk, ha barátunk és atyáink s őseink képeiket bírhatják, a mi barátink, a mi maradékink is fognak örvendeni, hogy a miénket bírhatják; s én a hamis lelküiséget az alázatos kevélységet még inkább szégyenleném mint a hiúságot.”
(Kazinczy Ferenc levele Fáy Andrásnak)³

Az az indokolható és lényegében nagyjában-egészében elfogadható nézet, amely az 1810-es esztendők végével indított periódust a klasszikából a romantikába vezető szakaszként⁴ határozza meg, a fő tendenciát némi

¹ Uo. XXIII. 381.

² Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében). Budapest, 1968.

³ „Ismeretes, hogy (...) (pl. a Csongor és Tündé-ben) mily mélyről hasonlítja át Vörösmarty romantikájához a felvilágosodás eszméit.” Szauder József: Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 386.

⁴ Toldy Ferenc az Idris und Zenide című Wieland-művet emlegeti Vörösmarty tündérező romantikájának háttéréül. Jóllehet a felvilágosodott klasszicizmus esztétikája hatja át az ottava rimában írt elbeszélő költemény, ily árulkodó sorokkal: „Geschmack und Witz mit allem sich verbinde (...) Ergötzen ist der Musen erste Pflicht, Doch spielend geben sie den besen Unterricht?”. Azaz az ízlés és a szellem együtt sajátja a jó műnck, amely az élvezetszerzés mellett játszva adja a legjobb tanítást.

egyoldalúsággal érzékeltető gesztussal azonban kissé elfedi, hogy a két, egymással ellentétes irodalom- és művészetfelfogás, alkotói mentalitás és irodalomszervezési törekvés – jóllehet egymás konkurensiként aposztrofálhatók – valójában egyszerre volt jelen még olyan alkotói életművekben is, amelyeket joggal sorolhatunk a klasszika, illetőleg a romantika irányzatát képviselő „reprezentációk” közé. Nemcsak arra hivatkoznék, hogy a felvilágosodás problematizálta eszmevilág a romantikusnak tartott művekben is fel-felbukkan;⁵ még csak azt sem hangsúlyoznám, hogy a klasszika magyar szerzőinek „világirodalom” képét és felfogását a romantika teoretikusa és szerzője szintén vállalhatónak tudta (s itt elsősorban Wieland vagy Osszián magyar utóéletének töredezettségében is többé-kevésbé egyenesvonalúságára célok);⁶ inkább arra, hogy a magyar klasszika elkötelezett alkotója, Kazinczy Ferenc ugyan nézeteit nem változtatta meg az 1820-as esztendőkre, ám kénytelen volt szembenézni mindazzal, ami Kisfaludy Károly és főleg Vörösmarty Mihály felől érkezett el hozzá, kiváltképpen Toldy Ferenc esztétikai leveleinek Kazinczy számára újszerű elgondolásai készíthették töprengésre. Ugyanakkor sem Toldy Ferenc, sem Vörösmarty Mihály nem függetleníthette magát, és nem is függetlenítette magát az előző évtized történéseitől, Vörösmarty (akart? akaratlan?) vitapozíciója például Kisfaludy Sándor érzékeny regéivel szemben, Kazinczy Osszián-átültetésének „átfordítása” egy másféle hangoltságba, Kazinczy kiadott és kiadatlan mesefordításainak esetleges hasznosítása a maga mesevilága számára, mind-mind arról tanúskodik, hogy a kétségtelenül sürgetett korforduló ellenére szemmel láthatóak az érintkezési pontok. Jóllehet ezeket egészen másképpen értelmezte Kazinczy, mint például Toldy vagy Vörösmarty.

Ezt szem előtt tartva, előre bocsátva állítom, hogy aligha szükséges az „öreg” Kazinczyról az irodalomtörténet által inkább fölvázolt, mint részletesen kidolgozott kép újrafestése, de éppen, mivel a két „nagymonográfia”, a töredékben maradt (és részben a sokáig kéziratban heverő második kötet kiadatlansága miatt sokáig csupán az első kötet végéig hozzáférhető) Váczy János- és a kevésbé terjedelmes Czeizel János-kötet nem jutott el az 1820-as esztendőkhöz.⁷ Ellenben erről az évtizedről készültek

⁵ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora I.k. Budapest 1915; Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése I.k. Budapest 1930; Uő: Kazinczy és Kölcsey. A Szegedi magyar királyi állami Baross Gábor reáliskola értesítője 1930/31. 13-29. Váczy kéziratban és torzóban maradt második kötetét folytatásokban közölte a Széphalom Évkönyv.

⁶ Tamedly Mihály: Igaz Sámuel és a Hébe. Sopron, 1917; Fenyő István: Az Aurora. Egy irodalmi évkönyv életrajza. Budapest, 1955; Horváth János: Kisfaludy Károly. Budapest, 1936; Uő: Kisfaludy Károly évtizede. Budapest, 1936; Brisisz Frigyes: A XIX-ik század első fele. Budapest, 1939; Uő: Az öreg Kazinczy és a fiatal Vörösmarty. Katolikus Szemle, 1933, 301-420.

⁷ KazLev XXIII. 347.

feldolgozások (az almanachokról, Kisfaludy Károlyról, Vörösmartyról),⁸ nemigen mellőzhető egy olyan kísérlet, amely mindenekelőtt Kazinczy pozícióját, kikövetkeztethető törekvéseit, szemléletének olykor a nyilvánosság számára látványos, levelezésében azonban helyzetének lehetőségeit próbáló változásait tartaná szem előtt. Azt ugyanis, miként kísérte meg Kazinczy a többé-kevésbé pontosan érzékelt irodalmi, „közéleti”, irodalompolitikai fordulatok ellenére megőrizni mindazt, amiről úgy vélte, hogy feltétlenül megőrzendő. S tette azt számára többféle szempontból kedvezőtlen körülmények között. Elsősorban az irodalmi központ áthelyeződése érintette kissé kellemetlenül. Hiába törekedett arra, hogy Igaz Sámuel *Hébéjének* támogatásával a hangsúlyozottan pesti vállalkozást, az *Aurorát* ellensúlyozza, hiába igyekezett a – valljuk be, jelentéktelen – Kovacsóczy Mihályt (a figyelmeztetések ellenére) Vörösmarty mellé emelni, hiába hátrált meg néhány, számára fontos ügyben (végül nem derült ki, hogy ha sem Vörösmarty, sem Horváth Endre nem érintette párducos Árpád tömjénezőit támadó bírálatának, végeredményben ki ellen harcolt; más kérdés, hogy – előlegezve egy későbbi fejtegetést – a följebbivel eszmeileg rokon nyilatkozatokat szemügyre véve, körvonalazható, melyik tendenciát kárhóztatta), a levelezés nem bizonyult elegendő és megfelelő információforrásnak, a személyes találkozások hiánya nem egyszer tévesztésekhez, pontatlan helyzet-megítéléshez vezetett. Emellett akár lényeginek is minősülhet az, hogy a „pestiek” életformájával, akár a „szabadon lebegő értelmiségi” magatartásával szemben (persze, Kisfaludy Károlyékra nézve ez meglehetősen anakronisztikus vélemény) kénytelen volt a hagyományos birtokosi életformát élnie, foglalatosságait megosztotta a szintén hagyományos nemesi pereskedés, a birtok egyre keservesebb működtetése és az irodalom között; ezzel összefüggésben emberi-írói kapcsolattartásai, „viszonya” levelezőtársaihoz szintén egy avulóban lévő társasági-társadalmi elvárás-rendszer következtében maradtak többé-kevésbé olyanoknak, amilyenek korábban voltak, míg az új nemzedék levelezési szokásaikban is különböztek. Jól látható ez Kazinczynak Kisfaludy Károlyhoz, Toldy Ferenchez és különösen Vörösmartyhoz írott, tőlük kapott leveleiben. Helyzetét nem könnyítette meg számos betegsége az 1820-as esztendőkből, s ha nem ő volt beteg, akkor felesége. „Sírom széléről írom ezt a leve-

⁸ Heinz Hamm: Der Theoretiker Goethe. Grundpositionen seiner Weltanschauung. Philosophie und Kunstlehre. Berlin 1967. 196-211. (Kunst und menschliche Gesellschaft: gegen die Darstellung des «Historischen» – für die Darstellung des «rein Menschlichen»). Goethe határozottan választja szét a csupán patrióta-történeti, illetőleg a költészeti értéket. Vö. Hanspeter Sommerhäuser: Wie urteilt Goethe? Die ästhetische Maßstäbe Goethes auf Grund seiner literarischen Rezensionen. Frankfurt am Main, 1985, 142

let”, üzen Jankovich Miklósnak,⁹ amikor már túl volt az életveszélyen. Az „iliászi pör”, majd a Pyrker-pör nem kevésbé azt tanúsította, hogy mind az „írói tulajdon” (átvétel, plágium, újrírás stb.), mind pedig a nemzeti irodalom azonosítása az anyanyelvű irodalom ügyében magyarízkodásra szorult, jöllehet a tét nem volt csekély: a másutt *védett* szerzői-fordítói autoritás, valamint a mű mint szerzői tulajdon elismertetése a korábbi korok egészen másféle, az átírások és adaptációk korlátlan lehetőségeit érvényesítő nézetei ellenében. S ezzel összefüggésben az „originál” azonosul a szerzői alkotással; amennyiben az alkotó halála egyben szövegeinek rögzülését biztosítja, úgy „elvileg” nem járhat el úgy a sajtó alá rendező, amiként Kazinczy Daykával, kívánt volna eljárni Csokonaival; illetőleg a szerzői alkotás (és a fordítás is az, különösképpen, ha Kazinczy elvei szerint gondolkodunk) az alkotói önazonosság hirdetője, így a szerzői névhez kapcsolódik, semmi máshoz. Ennél még fontosabbnak tetszik, hogy a Pyrker-pörben egy új nemzeti irodalom-fogalom alakul, amellet, hogy a fordítói elvek is szétágaznak. Kazinczynak főlrótták, hogy verset prózában fordított, persze régebben maga sem helyezte (vö. levele Helmecezyhez 1813. július 21-éről). Az előbb említett fogalom része egy új irodalomtörténeti elgondolásnak, amely (egyelőre a jelen) irodalmából csak a magyar nyelvűt ismerné el, s a korábbi periódusban szerzett, magyar(országi) költőtől származó irodalmat kiutasítaná a nemzeti irodalomból. Ami a polémia mögött húzódik, az részint összefügg Kazinczynak az általa érzékelt új „hazafiságot” megítélő véleményének, ellenfelei által legalábbis problematikusnak tartott, néhány vonásával. Kazinczy joggal állítja szembe a maga „allgemein” vagy rein menschlich¹⁰ honfoglalás-költeményét a Vörösmartyéval, Guzmicsnak címzett óvatos, de határozott nyilatkozata szerint „Zalánnak Ossziáni kezdete engem igen kedvesen lepe-meg; csudálom, irigylem azt, valamint könyüségét. (...) Én azt szerettem volna, hogy Zalánjában leltem volna több nyomait Homérnak (...)”¹¹ Ez ugyan látszólag még csak az esztétika síkján hangoztatott kifogás, aminek külön érdekessége, hogy Homér és Osszián együtt említetik, s ez távolról goethei illúziókat ébreszthet. Ám ennél lényegesebb, hogy kevésbé a nemzet-ébresztő tendencia hangsúlyozódik (közvetve, Homér emlegetésével, attól némi távolságtartás), inkább az első sorok „ossziáni” hangvétele; ennek révén akár a maga Osszián-fordítása körébe is vonható lenne a *Zalán futása* egy részlete. S ezzel szoros összefüggésben tiltakozik a „Magyarok Istene” fordulat ellen, jóval előbb, így ez semmiképpen nem vonatkoz-

⁹ KazLev XX. 223.

¹⁰ Uo. XVII. 276.

¹¹ Uo. XXI. 519.

hat Vörösmarty(ék?)ra. A levélrészlet 1820-as. „Én megvallom, hogy ezt a szót nem tudom botránkozás, sőt borzadás nélkül hallani. Egy Istene van minden Népnek. Ez ugyan nem akar egyebet tenni, mint ezt: Magyarokat védő Isten. De ne szálljunk Isten felől Istenhez nem illően.”¹² Élete utolsó esztendejében Döme Károlynak fejt ki: „Annyi legalább való, hogy midőn *Magyarok Istenét* hallok emlegettetni, megborzadok, a *Párduczos Árpád* nevétől pedig futok is. Profanalva van e szent név a sok kontár által. [Vajon kik lehetnek azok? F.I.] Endre nem ezek számában áll, s még nem olvastam ugyan Árpádját, de hiszem, hogy az jó.”¹³ Alig valamivel előbb Toldynak és Zádornak üzent: „Némelly embernek az a Magyaromaniája annyira viszen, hogy végre talán szégyelni fogom hogy magyar vagyok.”¹⁴

Talán idevonatkozatható a következőket meghirdetett nézete az originál és a fordítás, átvétel, valamint a szokott és szokatlan viszonyáról, arról ugyanis, hogy szerinte a nemzeti jelleg nem változatlan, változtathatatlan (jellem)vonások rendszere, hanem alakulóban lévő, amelyet a mással, az idegennel, a külföldivel való kapcsolat során módosíthat az író, a gondolkodó. A „túladunaiak”-kal folytatott vita közepén írja Takács Józsefnek (még 1815-ben): „De mi az a *Magyar szín?* Ha ti a Magyar színt nem veszitek e eggynek az eddig szokásban volt színnel? az az, ha ti nem azt akarjátok e, hogy a szín ne *nem-magyar*, hanem csak ne a nem-szokott legyen? (...) Én úgy hiszem, hogy valami szép, annak szabad magyarra is tétetni, s áldom annak hamvait, a ki a szőlőtövet Tokajnak hegyeire s a rózsát kertjeinkbe általhozta.”¹⁵ (Talán még a *Himnusz* képének tárgy-történetébe is beiktathatók Kazinczy félmondatát.) A *Tudományos Gyűjteménnyel* kapcsolatos állásfoglalás: „A Pesti Journal tendenciája, a mint veszem észre még elég nevetséges vignettjéből is, a *nemzetiség*. Szent cél. De én irtózom az olly nemzetiségtől, melly a külföldi szépet és jót irtózza, mert az külföldi.”¹⁶ Még ugyanabban az évben, előbb Kis Jánosnak, majd Kölcsey Ferencnek majdnem változatlanul: „Én azt hiszem magam felől, hogy én is a dühösségig Magyar vagyok, de nem a hazugságig.”¹⁷

Első megközelítésben önnön „nyelvújításának”, stílusújításának védelme volna kiolvasható, méghozzá mindazokkal szemben, akik egyfelől ellenzik Kazinczy fordítói programját, másfelől túlhajtottnak, erőltetettnek vélik (olykor joggal) ezeknek az újításoknak konkrét nyelvi-stiláris realizációját. E mögött a vita mögött azonban az önelvűség, versus világiroda-

¹² Uo. XX. 446.

¹³ Uo. XIII. 21.

¹⁴ Uo. XV. 107.

¹⁵ Uo. 175, 196. (Kisnek 1817. máj. 6-án, Kölcseynek 14-én írt)

¹⁶ Uo. XVI. 28. Horváth József Elekkel vitázó levél

¹⁷ Uo.

lomba lépés rejtőzik, még akkor is, ha ez a látszólagos önelvűség a műveket tekintve illuzórikus, a „világirodalmi” előszövegek éppen úgy lelhetők föl Kármán, Kisfaludy Sándor vagy akár Csokonai műveiben, mint a min-tául vett verseket megnevezetlenül hagyó Verseghynél. A másik idekapcsolható kérdés a közvélekedés, a megszokás jogosultságának elismerése. Kazinczy vitázva ismerteti álláspontját: „Azt kell e mondani a mit Nemzetünk nagyobb része mond? s nem szoros tisztünk e, sok esetekben, egészen ellenkezőt mondani, még pedig egész tüsszel, de soha nem erőszakkal?”¹⁸ Utóbb: „tűrni, tisztelni kellene a vélekedés szabadságát, valamíg az teljesen meg nem czáfoltatik.”¹⁹ Tudományos-nyelvészeti-stilisztikai ellentétek választják el egymástól a „küzdő” ellenfeleket, és nem egy konkrét kérdésben nem Kazinczyt igazolta a nyelvfejlődés. Ugyanakkor az alapelveket tekintve, Kazinczy a tudományos vita lényegét igyekezett megragadni, s összhangban azzal, hogy az irodalmi élet szerves velejárójának hirdette a szigorú kritikát, nézeteit pusztán azért korlátozta az irodalomra, mert jó okkal nem merészkedett a közéletnek arra a területére, amelyen az 1790-es esztendőkből megfordult (különös tekintettel a „vélekedés szabadságá”-ra!), és amelyre kilépni fogsága után erősen kockázatosnak bizonyulhatott. A „dühösségig magyar” Kazinczy a tübingi pályairatban megcélozta ugyan azt a típusú „nemzetiség”-et, amelynek realizálódásától az 1820-as években már visszaborzadt, csakhogy az ott vázlatosan fejtegetett és polémiára kihegyezett magyarság-kép nem tartalmazta azokat az elemeket, amelyek másokat olvasva megfontolásra készítették élete végefélét. Elsősorban a „nyelvújítási” küzdelmek során volt kénytelen felmérni, hogy nyelv- és stílusreformját miként értékeli (le) – a leginkább részletkérdéseket vitatva – valójában a nyelv- és stílusreform jogosultságában kételkedve az „ellentábor”, amely bizonyára féltette Kazinczytól a magyar nyelv „tisztaság”-át, ám feltehetőleg még inkább ellenezte a kritika által létrehozandó vélemény szabadságot, és talán még inkább szembeszegült (volna), hogy ha a vélekedés szabadsága az irodalmon túl található területeken is polgárjogot szerezne. Mindezzel nincsen ellentétben Kazinczy állásfoglalása a Berzeviczyvel folytatott vitában, amit Kazinczy (például) a nyelvkérdésről, a magyarság külföldi megítéléséről, ennek „befolyásolási” lehetőségeiről ír, megfontolandó. Maga tiltakozott a legjobban az ellen, hogy a feudális szisztéma vak védője volna. Az 1825-ös országgyűlésre állítandó követek ügyében kevésbé „lángoló” (és elhamvadó), hazafiúságot, mint inkább a szakértelmet, **realitásérzék**et kívánna.²⁰

¹⁸ E kérdésről később tervezek tanulmányt. Vö. KazLev XIX. 384, 388, 399.

¹⁹ Uo. XXIII. 146.

²⁰ Uo. XX. 125.

Félreértés ne essék: szokott és szokatlan dichotómiája mindenekelőtt és elsősorban a nyelv és a stílus kérdéseit érinti. Miként az originál és eredeti ellentétpár az irodalomfelfogás válaszfútjait jelzi, és elsősorban saját alkotói habitusára és irodalomtervezési akciójára vonatkozik. Az 1820-as esztendőekben megfontoltabban hangoztatja azt, amit az 1810-es években olykor ellentmondást nem tűrő hangon. 1808-ban még úgy gondolta, hogy a magyar irodalom még nem rendelkezik olyan „originális” darabokkal, amelyeket mintául lehetne venni („mellyek originálisoknak látszanak, mind idegen darabok követése”, de ez jellemezte valaha a német irodalmat is).²¹ 1826-ban jóval megértőbb, igaz, az új nemzedék egy képviselőjéhez fordul: „Másoknak minden jó a mi originál. Igen is hogy kell merni; bukdosások nélkül nem járunk. De én szeretem, ha más mer, én merni e részben soha nem mertem.”²² 1819-re nemcsak a nyilvánosság előtt módosítja nézetét, hanem magánlevélben is: „a mi iskolánk neve nem Neologia, hanem Syncretismus”.²³ A *Pályám emlékezetében* visszatekintve indokolja egykori végletes, később higgadtabb, értőbb állásfoglalását: „S a rettegés, hogy nyelvünk egyéb lesz mint volt, épen nem rettenthet bennünket, hiszen épen azt óhajtjuk, s a nyelven maga az idő is változtat. Minden kérdés az, hogy a nyelv bővebb és szebb lesz-e, mert a mi szép mindig jó. (...) ne mindig egy író fordítsunk, hanem minél többet, és különbözőbb nemekben. Mert minden nemnek más meg más nyelve levén, a mi nyelvünk csak akkor emelkedik fel majd a főpontra, mikor minden nemre elkészül.”²⁴

Azt az általam több ízben leírt tézist említem, miszerint Kazinczynak és kelet-közép-európai kortársainak fő törekvése abban állt, hogy a lehetőségig teljes és soktónusú műfaji-stílusbeli rendszert hozzanak létre, egyetlen olyan mozzanata vagy sávja ne legyen az irodalomnak, amely erőben, szépségben, színvonalban különbözzék az európai irodalmaktól. De Kazinczynak és jónéhány kortársának szocializációjára hatott, hogy II. József „epochá”-jában kaptak lehetőséget a közéleti szereplésre, a valóban alkotó munkára. Számukra a rendeleti úton történő kormányzás, a „felülről” indított reformok kényszerítő ereje, az elszánt reformdüh nem okozott sokkot, nem váltott ki belőlük ellenállást, részei lettek a jóra törekvő, a művelődést ösztönző-elősegítő kormányzati törekvéseknek. Talán megkockáztatható, hogy az ebben az „epochá”-ban tapasztaltak néha-néha Kazinczy „újító lelkesültség”-ében is visszaköszönnek. A túlságos igyekezet önmaga ellen

²¹ Uo. XVI. 529.

²² Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiadta Abafi Lajos. Budapest, 1879.

²³ KazLev XXI. 4.

²⁴ Vö. *tölem*: Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806. Magyar Könyvszemle, 1974, 262-268; Uő: Adatok Romy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez. Uo. 1979, 337-347.

fordult, már csak azért is, mivel az irodalom tervezése során hagyománykonstrukciója nem kevésbé különbözött kortársai egy részétől. Mindazonáltal ez a fajta nyelvi „mozgalom” alternatívát jelentett az inkább az irodalomban is sérelmi politizálást folytató (azon belül nem egyszer támadó) törekvésekkel szemben. S ha Kazinczy kétosztatúnak minősítette a magyar irodalmat, a „Pest-Buda tája” s az „emberiség” közös ügyét vállalkókra és a maradás, a szokott képviselőire, ebben jócskán akad méltánytalanság, sőt, taktikai ügyetlenség, ám a magam részéről nem vonnám kétségbe, hogy Kazinczy elmozdult a nemzetiségnek egyoldalú felfogásától egy tágabb, a rein Menschliche magába foglaló nézetrendszer felé. Igen beszédes, hogy amikor a pest-budai német lap, az *Iris* (1825-1828) szerkesztője Kazinczyt kéri meg, közvetítené kérését anyagi támogatásért Széchenyi Istvánnak, Kazinczy vállalja a közvetítést, bár nem ismeri Carl Stiellyt, 1829-ben, a Pyrker-pör előestéjén.²⁵

Önmagában jelentéktelen epizódja lenne a Kazinczy-életműnek a följebb idézett levél, de jelentőségét növeli, hogy innen kétfelé lehet tekinteni. Többször hangoztattam már, hogy Kazinczy az elsők között volt (lehet, hogy ő volt az első), aki fontosnak vélte, hogy a magyar irodalom európai nyelveken is hozzáférhető legyen, az irodalmi „auto-image” európai elfogadtatását rendkívül jelentősnek minősítette. Ennek érdekében szorgalmazta, hogy ausztriai (és német) folyóiratokban ismertető lássanak napvilágot a magyar irodalomról, maga is közölt recenziókat (mint tudjuk, például Kisfaludy Sándorról és Verseyhy Ferencről), mintegy tudtul adva a nem magyar(országi) olvasóknak, miféle történeti és elméleti megfontolások szerint ajánlható a magyar irodalom olvasása. Erre a tevékenységre buzdította kortársait, Kis János és Rummy Károly György szintén jelentékeny szerepet vállalt a közvetítésben. S ha a „külföldi szép” befogadását Kazinczy a magyar irodalom „európaizálódása” elengedhetetlen feltételének gondolta, érdemes figyelemmel fordulni ama törekvése felé, hogy a „megfordított” utat is javasolta, ösztönözte, akiket ösztönözhetett: a magyar irodalmat fordítások és recenziók révén juttassák el a külföldi olvasóhoz. Ezért támogatta Rummy Károly Györgynek az első kötetnél megrekedt almanachját,²⁶ többek közt ezért fordult bizalommal Mailáth János fordítói tevékenysége felé, támogatta mind Mailáthot, mind Toldyt és Fenyéryt a magyar irodalom német nyelvű prezentációja ügyében, irodalmi anyaggal segítve őket, mint ezt éppen az 1820-as éveket tartalmazó levelezéskötetekben olvashatjuk. Talán még ennél is lényegesebb gesztus,

²⁵ Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Szerk., szöveggond., utószó, jegyz., szómagyar. Kováts Dániel. Budapest, 2008, 90-91.

²⁶ Kazinczy Ferenc: Magyar Pantheon. Budapest, [1884], 81.

hogy egy pest-budai német nyelvű lapot, az említett *Irist*, amely messze nem szolgálta Kazinczy magyar nyelvi-ízlésbeli törekvéseit (ellenben helyet biztosított a szerb-horvát népköltészetnek és Toldy Ferenc írásának!), önzetlenül segítette, nem látván benne a magyar sajtótörekvések konkurenciáját, és itt most érdektelennek tetszik, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* több szerkesztőjével szemben fenntartásokat hangoztatott. Sokat emlegett vitája a szászokkal a szeparatistának elgondolt és bizonyára informátorai által hozzá eljutott törekvésekre adott reakció, amely „mindössze” a szászokétól eltérő nemzet- és hazafogalommal értelmezhető, korántsem nacionalizmusa dokumentálásaképpen minősíthető (s ha mégis, akkor a szászok nacionalizmusára adott válaszul). Kazinczy nyitottnak mutatkozott a Magyarországon és a szomszédos országokban élő népek, nemzetek művelődését értékelendő, s a főváros többnyelvűsége számára Széphalomról nézvést nem látszott veszélyesnek, semmi nyomát nem leljük annak, hogy az olvasók németnyelvűsége miatt a magyar nyelvi mozgalom eredményeit félténé. *Erdélyi leveleiben* ilyen passzusokat találunk: „Vezetőnk Seivert úr vala, *Bruckenthalnak* testvére gyermekétől született unokája s a könyvtáros Róth úr. Ha történet mutatta volna ki lakásomat, én e palotát gyakran látogatnám meg; még gyakrabban lakói, mint kincsei miatt. Seivert úr (egy érett lelkű tudós, és ami nem ér nevesebbet, *tiszta* ember) letette az erdélyi kormányzék mellett viselt hivatalát, s nőtlenül magának a tudományoknak s az általa nagyon kedvelt szász nemzetnek, szeretve, becsülve minden jóktól”. „Az új szász főtiszt, kormányzékai tanácsos és Leopold-rendbeli lovag *Tartler János* úrhoz Seivert úr vezete fel, s nála töltött óránk a legszebbek számába tartozik, melyeket Erdélyben éltem.”²⁷

Visszatérve az idézetek miatt megszakított gondolatmenethez, a centrumtól távol élő Kazinczy Ferenc a pest-budai és az országos történéseket eltérő módon értelmezte, mint azok, akik nap mint nap szembesültek Pest-Buda többnyelvűségével és (mondjuk így) multikulturalitásával. Jóllehet Kazinczy aligha sorolható be a hungarus patriotizmus jegyében, emlékével és „gyakorlatával” jellemezhető írástudók közé (noha több évtizedes és egyre mélyülő barátsága Rumy Károly Györggyel mintha azt sugallná, nem volt számára ellenszenves ez a fajta hazafiság), kapcsolataiban ott leljük a hungarus patriotizmus képviselőit, így a szepességi Johann Genersichet, azokat, akik a következő magyar írói nemzedékkel nemigen tudtak szót érteni (hadd emlékeztessenek a Kazinczy emlékéhez élete végéig hű Rumyra, és ezzel párhuzamosan Vörösmarty Rumy nyelviségét gúnyoló epigrammájára). S bár azt sem szabad tagadni, hogy Kazinczy a magyar

²⁷ KazLev XX. 513. Ezúttal érdektelen Menzel kétes szerepe az 1820-as évek német vitájában, irodalmi mozgalmában. Annál fontosabb, hogy Kazinczy kortárs kritikai nézetre reagál

nyelv hivatalossá emelésének ügyét a magáénak gondolta, a tübingai pályairatban is szó esik erről, sokkal jobban elkötelezte magát részint a goethei világirodalmi nyitásnak, hogy olyasfajta kizárólagosságokat hirdessen, mint majd polémiáiban az utána következő nemzedék egyik-másik képviselője. Nem nyelvek harcát, nem a kényszerű nyelvválasztást tartotta szem előtt, hanem azt, hogy a magyar nyelv illeszkedjék az európai nyelvi standardhoz, valamint a magyar nyelv erőben, szépségben, az egymástól eltérő tónusok, műfajok megszólaltatásában vetélkedjék az európai nyelvekkel. Ezt a nyelvi változást összefüggésbe hozta a tudományok és a mesterségek fejlődésével, még Báróczi életéről írva említi: „Herder azt mondja, hogy a mely nemzet a szót nem bírja, a dolgot sem bírja”.²⁸ Utóbb a Schediustól kapott könyv (Wolfgang Menzel: *Die deutsche Literatur*, Stuttgart, 1826.) olvastán jólesően nyugtázza, hogy saját nézeteire ismert: „Magából kell kifejtetni a Nyelvet, (...) de az idegent s az újat is el kell venni, ha jó, ha szép, ha szükséges.”²⁹ Ez valóban összevág az általa közzétett Dayka-életrajz egy kitérésével: „Még egy nemzet sem vitte elő literaturáját a nélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szólást ne kölcsönzött volna”.³⁰ Másutt a jó, a szép, a hasznos az, amelynek elérését kell az „író”-nak megcéloznia.³¹ A nyelv (és az irodalom) eszerint nem kész, nem változtathatatlan, nem maradhat a szokás rabja, hiszen a szokás és a despotizmus közé egyenlőségjel tehető. „Én egy hatalmat ismerek, melly ennek Despotismusát gyengítheti – az *Ízlést*, melly felől Adelung Német Grammatikájának előszavában olly helyesen beszél. A hol csak a philosophia ellenkezik a szokással, ott nem bírok elég bátorsággal minden *esetekben* felkelni ellene; de a hol a *logicával* együtt jár az ízlés, már ott ejurálok az ő hatalmát.” E levél további részében igen fontos elméleti megállapítást tesz: „Anomáliákkal minden nyelv grammatikája tele van: miért ne legyen tehát a miénkben is.”³²

Nyilván nem csupán nyelvtani kivételekről beszél Kazinczy, hanem tekintetbe veszi a költői szabadságot is, védi a költő szabadságát a „szokatlan”-ra. A közvélekedéssel szemben – s ez gyakran vád Kazinczyval szemben – elitista felfogásnak volna vélhető, hiszen az „áldozat”-ot csak azok mutathatják be, akik epigrammája szerint jót s jól művelnek, alkotnak. Amennyiben elfogadjuk ezt a vélekedést, ti. azt, hogy Kazinczy irodalom- és nyelvfelfogása (és talán ezzel összefüggésben: nemzetfelfogása?)

²⁸ Magyar Pantheon 48-49.

²⁹ KazLev XVI. 58.

³⁰ Uo. XXIII. 168 (ejurálok = tagadom)

³¹ Uo. XXI. 46.

³² Székács József emlékbeszédét és Toldy Ferenc életrajzi tanulmányát közli a Magyar Tudós Társaság Évkönyve VI.

elitista volna, akkor az ellene szegzett vád, a rendi nacionalizmusé, elesik. Hiszen aki az irodalom és nyelv ügyét nem rendeli alá egy esetlegesen tömegmozgalommá váló igyekezetnek, hanem – irtam már – egy felülről irányított reformot jóval inkább gondol elfogadandónak, az nagyon kevésbé él érzelmi érveléssel, az nemigen adja föl, legalábbis a nyelv és irodalom dolgában, a meggyőzést. Annál is inkább, mert az ízlésnek legfőbb törvényhozóvá tétele igényli az eljutást az ízléshez, a művelődés és nevelés közreműködését az ízlés elsajátításában. Így az ízlés sem az emberrel veleszületett sajátosság, jóllehet művészi érzék az, de csak akkor fejlődik ki, érik meg (és ebben hasonlóság mutatkozik a képzőművészeti alkotások megítélésével), amennyiben az ígéretes kezdetet szorgalom, tanulás, a mesterművek tanulmányozása építi tovább. Minek következtében a művészetben-lét nevelő erejére kell ráismerni. Guzmicsnak ezt így fogalmazza meg: „és nem azt kiáltja-e a tapasztalás, hogy az a fő dolog, hogy lelkeinket és szemeinket a SZÉP vizsgálása s studiuma által élesítsük? Nem tiltom én, hogy aestheticázzunk, de azt kívánom, hogy a görög exemplárokat csudálgassuk (görög= régi és új Classicusok Munk.) – a görögöt itt egy Horáti emlékezés hozza tollamba.”³³ S bár Goethének ehhez hasonló megnyilatkozásait nem feltétlenül Horáti emlékezés hozza tollába, az irodalom- és irodalm nyelv-felfogás közelít a rein menschlich-hez, s nemigen idomul az irodalmi mű mint hazafias cselekedet Kisfaludy Sándor képviselte eszmekörébe. Az európai irodalmak menetét tanulmányozva Kazinczy elkerülhetetlennek látta a velük tartandó, olykor átvételekben dokumentált, szoros kapcsolat fenntartását, a magyar nyelv és irodalom beépítését az európai nyelvi és irodalmi „rendszer”-be.

A továbbiakban érdemes idézni Kazinczynak egy – az eddigiek ismeretében – kevésbé meglepőnek tűnő megállapítását, amely kettős szempontból érdemel jóval több figyelmet, mint amit mostanáig tulajdonított neki a kutatás, amennyiben egyáltalában észrevette. Az első szempont lehetne azé a Kazinczyé, akinek „hazaszeretete”, haza-elképzelése, magyarság-, azaz „mi”-tudata alighanem a felvilágosodás eszmevilágában gyökerezett (nyilván része ennek mindaz, ami Rousseunak a lengyelek és korzikaiak számára készített alkotmánytervezetében olvasható, része olyasmi is, ami az 1790-es esztendő eufóriájában fogalmazódott meg, Kazinczy részéről alighanem védekező-önmentő aktusként; de része annak (második szempont) az a belátás is, amely egyfelől a szomszédos és a magyarsággal együtt élő népek kultúrájának töredékes megismeréséből származtatható, valamint

³³ Sziklay László: Ján Kollár magyar kapcsolatai. Pesten. In Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. Budapest, 1965, 139-175.

része a Kazinczytól kevéssé érteni vélt "romantikus" nemzetelképzelés ellenében fölvázolt terv a magyar nyelv/irodalom „európaizálására”); de a sokrétűen értett, Rousseau-tól Kantig, Schillertől és Wielandtól Goetheig ívelő gondolatvilág konfrontálódása a csupán részint Kazinczy elképzelése szerint alakuló magyar viszonyokkal állásfoglalásra készítette. Perdöntőnek minősíthető mondatát³⁴ éppen Prónay Sándornak írta, akitől a hungarus patriotizmus nem állt messze, a magyar nemzeti mozgalomban résztvevő Prónay-család tagjaként nem szakította meg kapcsolatait azzal a Ján Kollárral,³⁵ akinek egyik első polémikus írása a szlávok „magyarosítása” ellen irányult, és aki egész életében a szlovák/szláv tudat élharcosa volt, egy össz-szláv gondolat jegyében vázolta föl a szlávok irodalmi kölcsönösségének lehetőségeit, és lényegében a szláv őstörténetet szintén a magyarok ellenében gondolta megrajzolhatónak. Prónay és a szlovák nyelv és irodalom között létezett kapcsolat, miközben Kazinczy neki címezte a hazafiságnak az „egzisztenciá”-ban elfoglalt helyéről véleményét. Amilyen rövid a megnyilatkozás, olyan beszédes is, ehhez hasonlót nemigen lelhetünk a kor magyar irodalmában, és feltehetőleg kevéssé kielégíthető, ha a német klasszika rein menschlichéhez közelítjük (ez inkább nyelv- és irodalom-felfogásában játszik számottevő szerepet). Íme, a levélrészlet:

„Nekem az igazság nem csak a barátságnál, de még a hazánál is kedvesebb, megvallom, látván némelyeknek igazságtalan hazafiúságokat, szégyellek úgy lenni hazai, mint ezek.”³⁶

Találgathatunk, kik értendők ezeken, azaz kik a bíráló és az elhárítólódás címzettjei. Annyit tudhatunk, hogy Kölcseynek Berzsenyiről írt bírálóatát a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége „mehúzta”, ám éppen nem azokból a passzusokból hagyott ki néhány mondatot, amelyek az érintett költőt személyében és költészetében sérthették (volna). A bevezetés szenvedte meg a szerkesztőség közbeavatkozását: Kölcsey itt arról ír, hogy az egész (régebbi) magyar irodalomban, talán az egy Zrínyit kivéve, nincsen annyi „költészet”, annyi érdem, mint a frissen fölfedezett, megismert, lassan-lassan európai népszerűsége szert tevő szerb népköltészetben.³⁷ Kölcseynek ez a vélekedése nem állt messze a Kazinczyétól, aki viszonylag korán a szerb és a horvát népköltészet ismerője, sőt, Herder

³⁴ KazLev XV. 217.

³⁵ Császár Elemér: A Berzsenyi-kritika eredeti fogalmazványa. Irodalomtörténeti Közlemények, 1917, 464-469.

³⁶ Erről részletesebben írtam könyvemben: A délszláv népköltészet magyar recepciója Kazinczytól Jókaiig. Budapest, 1979. Vö. még tölem: A szerencsétlen lányka (Adatok a szerb népköltészet magyar recepciójához). A Hungarológiai Intézet tudományos Közleményei, 1970. 3. sz. 40-47. Uő: Kölcsey Ferenc fordításai? Irodalomtörténeti Közlemények, 1969, 702-704.

³⁷ Kazinczy Ferenc tübingai pályairata a magyar nyelvről 1808. Kiadta Heinrich Gusztáv. Budapest, 1916. Az idézetek a 63, 64, 66, 68-69. lapokon találhatók.

és Goethe közvetítésével fordítója lett. Később Vitkovics Mihály közvetítette hozzá Lukijan Mušickit, aki ugyan a szerb klasszicizmus követője volt, ám érdeklődést mutatott a népköltészet iránt is. Vitkovics nép(ies) dalainak számottevő része Vuk Karadžić népköltési gyűjtésére vezethető vissza, és Vitkovics révén Kölcsey is beállt e népdalok tolmácsolói közé. Annyi feltétlenül elmondandó, hogy Kazinczy is, Kölcsey is jó érzékkel fordult a szerb népköltés felé, és mintegy megsejtették, hogy a leginkább német áttétellel miként lesz a folklorisztika és a népszerűség vitathatatlan érvévé mindaz, amit Vuk Karadžić kötetéből kiolvastak.³⁸ Ehhez képest a magyar irodalmi múlt feltáratlan volt, Kazinczy nem csekély érdeme Zrinyi életművének a kánonba emelése, népszerűsítése. Kölcsey önkritikus szemlélete a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége által képviselt tendenciának nem felelt meg, az igazságtalan, ám magyarázható passzusok kikerülése azonban Kazinczy rosszallásával találkoz(hat)ott. Az a nemzetfelfogás, amit Kazinczy bírált, az egyoldalú, önmagába forduló, a kritikát elutasító magatartás formájában jelölhető meg. Ez azonban csak (feltehetőleg) kiváltó oka lehetett Kazinczy kifakadásának, talán csak az egyik, jóllehet nem egészen lényegtelen összetevője. Elképzelhető, hogy az *igazság* tetszik kulcsfogalomnak. S ez – ezt gyanítom – a nyelvi/fordítási/stilisztiikai küzdelmekből leszűrt tapasztalatból épül, nevezetesen abból, hogy a hazafiúság lényege a nyitottság, a más értékek befogadásának, integrálásának készsége és képessége, szemben azokkal, akik félremagyarázzák, amit Kazinczy a patriotizmussal együtt megnyilatkozó kozmopolitizmusnak nevez. Még a tübingai pályairatban is elutasítja a bezárkózás ideológiáját, az elkülönülés elgondolását, nem a magyaroké a legkiválóbb, az uralkodó (das herrschende Volk), egyik sem az, tudniillik Magyarország népei közül, igaz, a nép, nemzetiség, nemzet fogalomköre nem válik teljesen szét. Korábban már figyelmeztetett Kazinczy, a magyar nemzetnek (ungarische Nation) megvan a saját nyelve, a saját ruházata, amely Európa minden más népétől megkülönbözteti. Ez önrétertet kölcsönöz, nemes büszkeségre ösztönöz, de könnyen tévútra téríthet, amennyiben túllép egy bizonyos határon. Itt – Kazinczy szerint – a nép egy és ugyanaz... Mindenki, aki a hazában él, „Hazafi” (Sohn des Vaterlandes). Az általános, közös jóért kell munkálkodnia. Ehhez képest elmozdulás, hogy a magyar nyelvet törvényesíteni kívánja, hivatalos nyelvvé emelni, ezt kell mindenkinek elsajátítania, hozzátevé ehhez azt, arról szó sincs, hogy a saját (nem magyar) nyelvét föl kellene adnia.³⁹ A *Tudományos Gyűjtemény*ben időnként megnyilatkozó nyelvi nacionalizmust a sérelmezett szlovák fél is szóvá

³⁸ KazLev XXI. 599.

³⁹ Uo. XXIII. 213.

tette, jóllehet itt a nemzetfogalom meghatározásában mutatkozó ellentétes értelmezések ütköztek. De az a tény, hogy (mint említettem) Kollár már viszonylag korán bírálta a magyarosításnak nevezett jelenséget, azt sugallta, hogy a nyelvi viták hamarosan politikai csatározásokba csapnak át. Kazinczy az 1820-as esztendők végéig még ritkábban jelentkező túlzó nézetekre figyel föl, s hogy 1817-től több levélrészletét ismerjük, amelyek egy mérsékeltebb hazafiúi magatartást igyekeznek elfogadottá tenni, mintha arra utalna, viszonylag hamar figyelt föl arra, hogy közeleg az agresszívabb nyelvi nacionalizmus periódusa.

S amiként Kazinczy visszariadt Bajza, Toldy, Vörösmarty szatirizáló, támadóan polémikus magatartásától (ő maga kritikáiban nem a személyt tette kétségessé, hanem a nyelvhasználatot, az érvényesített nyelvváltozatot, a klasszikától eltérő tónust, a szerinte nem vagy kevésbé „korrekt” szókincset), azonképpen attól az új típusú költészetvállalástól, irodalom és „közélet” egymáshoz viszonyításának új feltételrendszerétől is, amely már az *Aurora* szerkesztői koncepciójában érvényesült, és amit részint a *Kritikai Lapok* fog képviselni, és amely Vörösmartynak igazán nem főművei sorába tartozó, többnyire méltánytalan epigrammaiban, Bajza vitáiban kap formát. Amikor Kazinczy számot vet az 1820-as esztendők teljesítményével, szükségét érzi annak, hogy a triász reflektálatlan Kisfaludy Károly-tiszteletével szemben legalább két levelében kifejtse a maga mértéktartóbb véleményét. Hiszen Kisfaludy „irodalmi vezér”-ként való magasztalása egyben a „Kazinczy-kor” lezárása, irodalomtörténeti múltta nyilvánítása, a legjobb esetben előképpé elgondolása. Kazinczy viszont a maga szerepét a magyar irodalom történetében önletrajzaival rögzítené, verseskötete megtervezésével jelölné ki. Éppen ezért tanulságos, hogy a maga előkép-minősítését nem a Kisfaludy Károly megtestesítette beteljesülés követi. Éppen ellenkezőleg, Kisfaludy Károly nem kevésbé lesz Kazinczy felfogásában csupán előkép, amelynek értékét és jelentőségét nem tagadja, mindössze a maga helyén igyekszik láttatni: „Az sem tagadom, hogy K.K. nem csak a fő pontot, de még a maga fő pontját is épen érte el; hogy Színészi darabjai nem azok még, a mit óhajtottunk, de valljuk meg, hogy neki igen sok erő jutott; hogy lyrai darabjai közt sok van a mi hálánkat érdemli, és hogy ő kívánja tiszteletünket.”⁴⁰ S csak mellékesen, Kazinczy az 1820-as esztendők végén Bajzával vitatkozik Lessing-átültetése (*Emilia Galotti*) nyelvhasználati részletein, de a színmű kiadását nemcsak ő véli időszerűnek, hanem például Bajza is, minekutána efféle dráma még nem született meg a magyar irodalomban; a *Bánk bán* fölfedezésének előestéjén vagyunk.

⁴⁰ Uo. X. 394.

A nem csak a Kazinczy által ostorozott „nemzeti dicsekedés” (Kisfaludy Károlynál „hazapufogtatás”) az, ami határozott állásfoglalásra készteti Széphalom levelezőjét, már 1812-ben figyelmezteti Jankovich Miklóst, Albrecht Dürer a „Német nemzet örök fénye”, nem ő volt magyar, hanem apja,⁴¹ másutt nem tagadja a szláv jövevényszavak jelenlétét a magyar nyelvben,⁴² számtalan esetben elutasítja a csak népszerűt, szembeállítja a színvonalassal a közvélekedés ellenére; s bár nem egyszer normatív felfogásából következően gyanús számára, ami nem illik a maga „rendszer”-ébe, a szakmaiság igényéből és követelményéből nem enged, a költészetből leválasztja azt, ami csupán morális prédikáció. Ilyen módon Kazinczynál a magyar irodalom mint differenciált műfaji-tónusbeli rendszer kérdése merül föl, kevésbé az úgynevezett nemzeti költészeté; Klopstocknál, akit fordított, sem szereti az efelé mutató vonásokat, ellenben a goethei példa felmutatásával és elfogadtatni akarásával a költői nyelv tökéletesítése és az irodalom „szabadsága” mellett szavaz. Az alkotó szabadsága összefügg azzal az igénnyel, amely a kifejezés tökéletesítését az ízlésfejlesztéssel véli megvalósíthatónak, igazságon a nyelvből és irodalomból kikövetkeztetett, azok által létrehozott tapasztalatot érti, amely elfordul az alkalmiságtól; nem hiszi a xenofóbiát vállalhatónak, a tárt és nyitott irodalomszerveződést minősíti elfogadandónak. Az általános és egyedi vonások egyként lényegiek, a nyelv művelésnek nem szabad ellenkeznie a változást elősegítő tényezőkkel, amelyek természetesen akkor üdvözlendők, ha a megnevezések segítenek a dolgok sajátjától tételéhez. A változásnak nincs alternatívája: az 1800-as, még inkább az 1810-es években Kazinczy eléggé türelmetlenül akarta, az 1820-as esztendőben már *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél* beszédes című értekezése szerint igyekezett eljárni, a sokáig készülő, minduntalan átírt Sallustius-átültetése bevezetésében újra meg újra hitet tesz a nyelvi változások szükségessége mellett. Még 1819-ről keltezve így ír:

„A nyelv egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísz a nemzeteknek, s a nemzeti léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója és ébresztője. Érti ezt mind az egyik fél, mind a másik, s szereti a nyelvet szent hazafisággal, abban hasonlanak meg, hogy míg az egyik ezt elváltozásától s elkorcsosodásától félti, a másik annak elváltozását, azaz haladását még óhajtja is, de mint saját erejének kifejtése és gazdagítása, elkorcsosodásnak nem tekinti.”⁴³

⁴¹ Kazinczy Ferenc: *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél*. In Tudományos Gyűjtemény, 1817-1841. Vál., szerk., jegyz., utószó Juhász István. Budapest, 1985, I. 144.

⁴² KazLev XXII. 395.

⁴³ Uo. 406.

Az udvarias fogalmazás aligha hagy kétséget afelől, szerzője hová számítja magát, és mely magatartást véli előnyösebbnek. Az elváltozás azonosítása a haladással nem pusztán nyelvi kérdésre szűkíti az ortológusok és neológusok vitáját (más kérdés, hogy akiket Kazinczy ortológusoknak nevez, valóban azok-e; mindenesetre a nyelvbővítés Kazinczy szorgalmazta útjának helyeslése vagy kárhóztatása megosztotta a magyar irodalom szereplőit, Döbrentei Gábort például lassan-lassan a Kazinczy-ellenesek táborába sorolta, jóllehet maga is a nyelvújítók közé volna sorolható); amiképpen az 1820-as években, nem egyszer önvédelmi gesztusként, szóba kerülő eredetiségkérdés is beleilleszkedik a változás-haladás versus maradás-bezárkózás kérdéskörébe. Thaisz Andrásnak 1824-ben üzeni: „Nem csak a Neologiai Ultráskodás vétek, és bolondság egyszersmind, hanem az Orthologia Ultráskodás is.”⁴⁴ Az *Előbeszéd Szallusztához* pedig kijelenti, miszerint „Írónak kötelessége tisztelni a szokást és a kor ízlését”.⁴⁵ Hogy ezek egymással ellentétbe kerülhetnek, arról Kazinczy számos helyen tett említést, ezúttal a mondatzáró szintagma hangsúlyossága figyelmeztet az inkább számba veendő tényezőre. A következőkben a nyelvi/alkotói tevékenység általánosságára és különösségére figyelmeztet, összefüggésben azzal, hogy „Van bizonyos rokonság a Nemzetek között, bár mint különböznek arcaik.”⁴⁶ Pályája emlékezetének oly módon szentel sorokat, hogy az eredeti-fordítás antinómiák közé helyezi, önnön tehetségének jellegét és a kor igényét hozza egymás közelébe, s az irodalmi rendszer kiteljesítésének akarásával magyarázza a maga teljesítményének jelentőségét:

„Tudtam, mennyivel nagyobb a ki teremt, mint a ki másol; de ismer-
vén magamat, és a kort mellyben éltem, s a nagy példák követelésétől(!)
várván mindent, inkább vágyék nem rossz másolóknak találtatni, mint nem
jó alkotónak; kivált hogy az idő nem egyedül minél jobbat kívána, hanem
jót minél nagyobb számban is, s a legkülönbözőbb nemekben. Ötven esz-
tendeje, hogy járom utamat, sikamlásokkal, tévedések közt, de lankadat-
lan hűségben. (...) De én is segélém a jót; de az ügy általam is gyarapo-
dott; s példám, úgy hiszem azt, hevíteni fog szíveket, ha majd magam nem
leszek is.”⁴⁷ (És csak mellékesen, kitérőképpen, Németh Lászlónak, nem
utolsósorban a *Kisebbségben* Kazinczy-képével kapcsolatban válaszolva,
Babits Mihály visszaigazolja Kazinczy nyelvi törekvéseit: „Kazinczy ki-
tűnő író, s még a nyelvnek azt a durvaságát és erejét is, amit magyar ősei-

⁴⁴ Uo. 407.

⁴⁵ Uo. 407-408.

⁴⁶ Babits Mihály: Pajzssal és dárdával. In Uő: Esszék, tanulmányok. Összegyűjt., szöveg-
gond., utószó, jegyz. Belia György. Budapest, 1978. II. k. 617.

⁴⁷ Vö. *tőlem*: Kazinczy olvassa Széchenyit. In Uő: Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgáló-
dások Kazinczy Ferenc körül. Sátoraljaújhely-Szeged, 1996, 160-161.

től örökölt, használja olykor, és tudja használni. Ez persze nem zárja ki, hogy ne üldözze és irtsa a durvaságot, ahol abban csupán a naivságnak és ügyefogyottságnak jelét látja.”) Végkövetkeztetései egyikében immár Kazinczytól látszólag függetlenül, mégis mintha örököséként, az életmű értelmezőjeként eképpen foglalt állást a magyar művelődés alapkérdésében: „A magyar kultúra legbensőbb lényegében sokszínű, tág és tárt; hatásokat és benyomásokat magába olvasztó; különböző fajok lelki hozadékát egy-ségesítő, messze horizontokat átölelő.”⁴⁸

Az 1820-as esztendők Kazinczyja nem avval tűnt ki, hogy meglepően újat hozott volna, azaz olyat, amit esetleg korábban ne vetett volna papírra, amiért korábban ne küzdött volna. Világirodalmi tájékozódása sem változott, antikvitas-eszménye sem módosult lényegesen. Ellenben a szinkretista szemlélet nem pusztán lezárni igyekezett a nyelvújításnak nevezett pennacsatákat, hanem úgy igazolta és hirdette múlthatatlanul szükségességnek az újítást, beleértve a szóalkotást, extremitásaival együtt, hogy tekintettel volt ellentáborra érzékenységre, véleményére, amelyből elemeket emelt be a sajátjai közé. Ugyancsak figyelemre méltó, miként törekszik a maga irodalomtörténeti helyének megrajzolására, nyilvánvalóan az önkanonizálás akartságától nem függetlenül. Csakhogy a tét nem pusztán egyetlen szerző méltatása, önképének elfogadtatása, hanem egy korszak értékelése, egy periódus művelődési törekvéseinek és irányainak értelmezése. Kazinczy magatartása, az 1820-as esztendők levelezése, viszonyának változása a fiatalabb nemzedékkel, verseinek összegyűjtése, sajtó alá rendezése, néhány fordítása – mind-mind – azt célozta, hogy be/elfogadtassék egy írószerep, jóllehet Kazinczynak is rá kellett döbennie arra, hogy a fiatalabbak más nyelven beszélnek, másféle irodalmat művelnek, másfelé tájékozódnak, másféle az életmódjuk, a művészetfelfogásuk, más ideáljai vannak. Tévesen-e vagy nem, Kazinczy a maga tevékenységének folytatását nem az említett ifjabb nemzedékben ismerte föl, noha a legifjabbak, Szalay László és Eötvös József elfordulni látszottak Bajzáék kritikai hangnemétől és hatalmi pozíciójukat előkészítő/megvalósító polémikus magatartásától. A látványos különbségek ellenére Kazinczy a maga újításainak társadalmi következtetéseit vélte fölfedezni Széchenyi munkálkodásában, a maga ellenzőinek érveit látta Széchenyi ellenfeleiben, valamint elhitette önmagával, hogy amit őt tett a nyelv és az irodalom ügyéért, azt Széchenyi társadalmi-országos mértékben gondolta tovább. S ha élete utolsó esztendeit a Pyrker-pör megkeserítette, legalább olyan mértékben

⁴⁸ A dolgozat témájával ugyan tágabban függ össze, de Kazinczynak a recenziókról kialakított nézeteit érdekesen kapcsolja ön-megjelenítő technikájához *Czifra* Mariann: Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázsformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. Irodalomtörténeti Közlemények, 2008. 447-476.

az a szerinte tiszteletlen hangnem, amiként Pyrkerről szóltak, elégtételt jelentett számára Széchenyi tevékenykedése, saját magatartását fényesen vélte igazoltnak. (S ezt majd – mint már több ízben rámutattam – Kemény Zsigmond fogja alaposabban kifejteni.)⁴⁹ Annyiban nem dimenzionálta túl Kazinczy a maga jelentőségét, hogy nyelvi/irodalmi harcai, javaslati, „újításai” nyilvánvalóvá tették nem pusztán a nyelvi/irodalmi gondolkodás megosztottságát, nem modernség és anti-modernség összeférhetlenségét, hanem szétváló magatartás-változatokat, akár a birtokosi életformán belül megnyíló ellentéteket, hazafiúi szerepeket. S ezzel összefüggésben a magános alkotók tiszteletet parancsoló küzdelmei ellenében megtörténő irodalomszervező, irodalomalapító, állandóan ösztönző, lelkesülő/lelkesítő költő-személyiség lehetőségeinek sorstörténetét fogalmazza levelezésbe, önéletrajzba, fordításokba, portrévázlatokba, útirajzba. S ha a test sokszor erőtlennek bizonyult is, a „lélek” mindig „kész”-en állt.⁵⁰

⁴⁹ Vö. tőlem: Kazinczy olvassa Széchenyit. In Uő: Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Sátoraljaújhely–Szeged, 1996, 160–161.

⁵⁰ A dolgozat témájával ugyan tágabban függ össze, de Kazinczynak a recenziókról kialakított nézeteit érdekesen kapcsolja ön-megjelenítő technikájához Czifra Mariann: Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázsformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. Irodalomtörténeti Közlemények, 2008. 447–476.

Az előzőekben megismertük a különböző típusú írásokat, és láttuk, hogy az írás az emberiség történelmének egyik legfontosabb eleme. Az írás segítségével az emberek képesek voltak megőrizni a tudást, a tapasztalatokat, és a kultúrát. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését.

Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését.

Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését. Az írás az emberiség egyik legnagyobb felfedezése, amely lehetővé tette a civilizációk fejlődését.